Ročník XV. (XXXIV.) | cena čísla 185 Kč | Vydává Centrum pro studium demokracie a kultury

časopis o kultuře a společnosti

Kontexty

2
2023

Němá malba

Jackson Pollock, abstraktní expresionismus a studená válka

František Mikš

Klimatická katastrofa? Co věda o klimatu říká, co ne a proč na tom záleží

Steven E. Koonin

Platíme za své činy i nečinnost

Rozhovor s ruskou spisovatelkou Ljudmilou Ulickou

Obsah 2 / 2023

František Mikš: **Editorial – Dramatický instinkt a environmentální žal** 2

TEXTY

Steven E. Koonin: **Klimatická katastrofa? Co věda o klimatu říká, co ne a proč na tom záleží** 4

Jan Hroudný, Michal Chládek: **Musk vs. Twitter. Souboj o svobodu projevu na sociálních sítích** . . . 17

Weronika Tomaszewska: **Jde politika ruku v ruce s etikou? Rozhovor s Ryszardem Legutkem** . . . 24

Tomáš Šmíd: **Ázerbájdžán – území ruského strategického zájmu** 28

VÝTVARNÉ UMĚNÍ

František Mikš: **Němá malba. Jackson Pollock, abstraktní expresionismus a studená válka** 41

LITERATURA & KULTURA

Andrej Archangelskij: **Platíme za své činy i nečinnost. Rozhovor s ruskou spisovatelkou Ljudmilou Ulickou** 68

Russ Roberts: ***Souostroví Gulag* po padesáti letech. Rozhovor se Stephenem Kotkinem** 78

Jenže už se stalo. Výběr z básní Terezy Šustkové 89

Naši autoři čtou (Stanislav Balík, Jiří Hanuš, Kateřina Hloušková, Ivana Ryčlová, Milan Uhde) . . 95

NAD KNIHAMI

Jiří Hanuš: **Historik, nebo prognostik (temné) budoucnosti? Nad knihami Yuvala Noaha Harariho** 105

Kontexty časopis o kultuře a společnosti

Vydává **Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK)** ve spolupráci s nakladatelstvím **Books & Pipes**
Adresa redakce: Venhudova 17, 614 00 Brno, tel./fax 545 213 862, email: cdk@cdk.cz, **http://www.cdk.cz**

Ročník XV. (v návaznosti na časopis *Proglas* ročník XXXIV.) • Vychází šestkrát ročně • **Redakce** František Mikš (šéfredaktor), Lenka Váchová (výkonná redaktorka), Kateřina Hloušková, Kateřina Mikšová (jazyková redaktorka) • **Redakční rada** Stanislav Balík, Petr Fiala, Jiří Hanuš, František Mikš • **Grafika** Jiří Mičkal • **Celoroční předplatné** 1 000 Kč • **Sponzorské předplatné** 5 000 Kč, 10 000 Kč • **Objednávky předplatného** Venhudova 17, 614 00 Brno, tel./fax: 545 213 862, email: objednavky@cdk.cz • **Bankovní spojení** 120 402 514 / 0600 • Nevyžádané rukopisy se nevracejí • **Registrace MK ČR** E 18685 • **ISSN** 18036988 • **Na obálce** Norman Rockwell: Art Connoisseur, 1961, olej na plátně, ilustrace na obálce *The Saturday Evening Post*, 13. 1. 1962

Vychází s finanční podporou Statutárního města Brna, Ministerstva kultury ČR a Státního fondu kultury ČR

www.casopiskontexty.cz **Sledujte nás na sociálních sítích** **@KontextyCZ**

Editorial

Dramatický instinkt a environmentální žal

František Mikš

Uvažovat a psát střízlivě o ekologii a globálním oteplování není v době zjitřených klimatických emocí vůbec snadné. Přesto se o to musíme neustále snažit. Emotivní varování, že lidé zničí svou činností zemi, jsou stará jako civilizace sama. Pobavilo mě například, když jsem se v *Přírodovědě* Plinia Staršího, římského autora z prvního století po Kristu, dočetl o tom, že Římané svým budováním cest a přemísťováním kamenů narušují rovnováhu země, takže hrozí její převržení. Je to samozřejmě hloupost, nad kterou se dnes jen pousmějeme. Ale nebudou podobně nevěřícně kroutit hlavou příští generace nad tím, co předvádějí radikální ekologičtí aktivisté dnes, ve věku pokročilého vědeckého poznání? Kolik zaručených katastrofických předpovědí, jež se nikdy nenaplnily, jsme už v minulosti slyšeli? Například v roce 1968 vydal populární americký biolog Paul R. Ehrlich knihu *Populační bomba* začínající slovy: „Boj o nasycení lidstva je prohraný. V sedmdesátých letech zemřou stovky milionů lidí hlady, ať budou zahájeny jakékoli krizové programy." Jeho kniha vyvolala celosvětovou hysterii, v jejímž důsledku proběhly masové sterilizace v Indii, často násilně vynucované, a Čína spustila nechvalně známou restriktivní politiku jednoho dítěte. Zaručené hladomory a vymírání se nekonaly, avšak hysterie a následná drakonická politická opatření se krutě promítly do životů milionů lidí.

Nyní tu pro změnu máme klimatickou změnu, jejíž katastrofické předpovědi jsou ještě dramatičtější. Lidé svou průmyslovou činností rozvrátili klima na zemi a důsledky budou fatální. Kolem šedesáti procent lidí žijících v bohatém světě si myslí, že oteplování může přinést konec lidstva, přestože fakta tomu nenasvědčují. Proč tomu tak je? Podle statistika a vědce Hanse Roslinga, autora úspěšné knihy *Faktomluva. Deset důvodů, proč se mýlíme v pohledu na svět – a proč jsou věci lepší, než vypadají*, má v sobě člověk geneticky zakódovaný zvláštní dramatický instinkt, který ho často vede k mylným názorům a vyhrocuje jeho pohled na svět. Vyvinul se evolučně u našich dávných prapředků nejspíš proto, aby rychle a bez přemýšlení dokázali reagovat na bezprostřední nebezpečí. Dnes bohužel způsobuje to, že máme sklon naslouchat a věřit především negativním zprávám, aniž bychom si ověřili, zda jsou založeny na reálném základě. Rosling při psaní své knihy provedl zajímavý pokus. Sestavil sadu třinácti otázek o stavu současného světa – o chudobě, bohatství, nárůstu populace, porodnosti, úmrtnosti, vzdělání, násilí, energetice či životním prostředí. Na tyto otázky nabídl tři odpovědi, od nejoptimističtější po nejskeptičtější, a položil je zhruba dvanácti tisícům lidí ze čtrnácti zemí, od studentů přes učitele až po renomované vědce. Téměř všichni odpověděli na většinu otázek špatně, a to shodně tak, že vybrali vždy nejpesimističtější odpověď. Míra dosaženého vzdělání u jednotlivých respondentů přitom nehrála žádnou roli, v některých případech se dokonce vzdělanější lidé mýlili více. Jak Rosling podotýká, kdyby odpovědi na otázky napsal na

banány a nechal je náhodně vybrat šimpanzi, dosáhli by mnohem lepších a variabilnějších výsledků než učitelé, investiční bankéři či nositelé Nobelovy ceny.

Americký fyzik Steven E. Koonin ve své knize *Unsettled*, z níž přinášíme na následujících stranách rozsáhlou ukázku, zvolil podobný přístup. Podle řady odborníků jde o jeden z nejdůležitějších příspěvků k současné klimatické debatě, neboť nás vrací z říše černých scénářů zpět k výchozím vědeckým poznatkům a „tvrdým datům“. „Climate Science is settled“ je oblíbené a obtížně přeložitelné tvrzení klimatických alarmistů. Obvykle se překládá tak, že „věda o klimatu je jednoznačná“, že věda prostě ví. Ale skutečně „věda ví“ a říká to, co slýcháme denně z médií, od ekologických aktivistů a některých politiků? Koonin je respektovaný vědec a předkládá mnoho přesvědčivých argumentů, že tomu tak není. Věda nemá dostatek dat k tomu, aby dokázala spolehlivě určit, do jaké míry může za změnu klimatu člověk a do jaké jde o přirozené přírodní výkyvy, kterým dostatečně nerozumíme. A už vůbec není schopna produkovat spolehlivé projekce klimatických změn v následujících desetiletích. Výsledky klimatických počítačových modelů, jimiž se aktivisté ohánějí, jsou vzájemně neslučitelné či přímo rozporné, což se potvrzuje s každou jejich novou pokročilou verzí. V podstatě platí, že čím jsou tyto modely propracovanější, tím jsou jejich popisy budoucnosti rozporuplnější. K úpravě jejich výsledků a zakamuflování nedostatků se pak používají vágní „expertní úsudky“.

Klimatická věda, řečeno s Kooninem, je „unsettled“, tedy nejednoznačná, neumí v řadě otázek nabídnout spolehlivé a jasné odpovědi. Jednoznačná klimatická poselství se vytvářejí až následně při přenosu složitých vědeckých dat do veřejné diskuse, při jejich interpretaci, nejprve v mezinárodních hodnotících zprávách, které se pak ještě více rozmělňují a radikalizují v médiích. Někteří experti (včetně samotných autorů zpráv) jsou z toho sami často v rozpacích. Výsledkem je „environmentální žal“, ekologický radikalismus a nákladná politická rozhodnutí, která mají s racionalitou jen velmi málo společného.

Téměř ve všech případech líčení hrůz klimatických změn novináři a aktivisté zkreslují vědeckou literaturu a snaží se lidi vystrašit. Není možné například každý výkyv počasí, ať již jde o extrémní teplotu, hurikán či záplavu, vykládat účelově jako důsledek klimatické změny. Byly tu po staletí a umíralo na ně mnohonásobně více lidí. Koonin vyvrací rozšířené přesvědčení, že klimatická změna začíná mít negativní dopady na lidi a ekosystémy. Dostupná data ukazují, že přestože se na zemi mírně otepluje, většina závažných meteorologických jevů a výkyvů zůstává v rámci variability z předchozích období. Čistý ekonomický dopad klimatických změn způsobených člověkem bude podle něj přinejmenším do konce tohoto století minimální.

Americký konzervativní časopis *The National Review* přinesl na obálce letošního dubnového čísla barevný obrázek nádherné bukolické krajiny se zvířaty, do níž je umístěn titulek: „Life after Climate Change – better than you think.“ Autorem článku, na nějž upoutávka odkazuje, je dánský statistik Bjørn Lomborg. Na první pohled se může zdát, že jde o nehoráznou provokaci známého „skeptického ekologa“. Při četbě Kooninovy knihy však začíná člověk přemýšlet nad tím, zda tento titulek není pravdě a tvrdým datům blíž, než nám náš dramatický instinkt dovoluje připustit. ■

Klimatická katastrofa?

Co věda o klimatu říká, co ne a proč na tom záleží

Spolupředsedové pracovní skupiny IPCC oslavují přijetí zvláštní zprávy o globálním oteplování o 1,5 °C pro tvůrce politik, říjen 2018. Zdroj: Wikimedia Commons

Steven E. Koonin

Steven E. Koonin je jedním z nejuznávanějších amerických vědců a členem Národní akademie věd. Během Obamovy vlády působil jako náměstek ministra pro vědu na ministerstvu energetiky a byl zakládajícím ředitelem Center for Urban Science and Progress na Newyorské univerzitě. Jeho kniha *Unsettled. What Climate Science Tells Us, What It Doesn't, and Why It Matters* (2021) je pokládána za jeden z nejzajímavějších příspěvků do současné debaty o klimatické změně a vyvolala mezi odborníky i laickou veřejností vášnivou polemiku. Jen v USA se knihy prodalo více než dvě stě tisíc výtisků a byla přeložena do mnoha jazyků. Následující text je upravenou ukázkou z připravovaného českého překladu, který vyjde v letošním roce v nakladatelství Books & Pipes.

„Věda“ s velkým „V“. Všichni prý víme, co „Věda“ říká. Tvrdí se, že „Věda“ je jednoznačná. Kolikrát jste to už slyšeli?

Lidé už klima na Zemi rozvrátili. Teploty rostou, mořská hladina stoupá, led mizí a vlny veder, bouřek, sucha, záplavy i nekontrolované požáry jsou čím dál horšími metlami lidstva. Všechno to způsobují emise skleníkových plynů. A „Věda“ říká, že pokud tyto nebudou rychle eliminovány radikálními změnami společnosti a jejích energetických systémů, Země je odsouzena k záhubě.

Ale ono to tak úplně není. Ano, je pravda, že planeta se otepluje i že lidé mají na tomto oteplování podíl. Ale pokud zajdeme dále, tak – abych to vyjádřil parafrází klasického filmu *Princezna Nevěsta* – „Nemyslím si, že ‚Věda‘ říká to, co si myslíte, že říká.“

Kupříkladu jak odborná literatura, tak vládní zprávy shrnující a hodnotící klimatické výzkumy jasně říkají, že ve Spojených státech vlny veder *nejsou nyní častější*, než byly v roce 1900, a že nejvyšší teploty v USA se za posledních 50 let nezvedly. Když toto lidem říkám, většina mi nevěří. Někteří lapají po dechu. A někteří se tváří vysloveně nepřátelsky.

To však téměř jistě nejsou jediná fakta o klimatu, která jste dosud neslyšeli. Zde jsou další tři, která by vás mohla překvapit. Všechna jsou čerpána přímo z nedávno publikovaného výzkumu či z nejčerstvějších hodnocení výsledků klimatické vědy vydaných vládou Spojených států nebo OSN:

- V uplynulém století neměli lidé na hurikány rozpoznatelný vliv.
- Ledový příkrov Grónska se dnes nezmenšuje ani o trochu rychleji než tomu bylo před osmdesáti lety.
- Čistý hospodářský dopad lidmi vyvolané změny klimatu bude přinejmenším do konce tohoto století minimální.

Tak jak to tedy je? Pokud jste jako většina lidí překvapeni, po chvíli začnete dumat nad tím, *proč* jste vlastně překvapeni. Proč jste tato fakta dosud neslyšeli? Proč nezapadají do narativu, který se už stal takřka mantrou, totiž že jsme klima rozvrátili a pokud se nezměníme, čeká nás jistá zkáza?

Tato divergence je do značné míry způsobena „hrou na tichou poštu“, která začíná výzkumnou literaturou, pokračuje v hodnotících zprávách a shrnutích hodnotících zpráv a končí v médiích. V tom dlouhém procesu, kdy informace procházejí jedním filtrem za druhým a jsou upravovány pro různá publika, existuje spousta příležitostí, jak věci nesprávně pochopit, ať už je to záměr či nikoliv. Veřejnost čerpá informace o klimatu takřka výlučně z médií; velmi málo lidí opravdu čte shrnutí hodnotících zpráv, natož pak samotné zprávy a vědecké články. To je zcela pochopitelné, protože dotčená data a analýzy jsou pro laiky takřka „španělskou vesnicí“, a ani styl psaní není zrovna poutavý. Ve výsledku se však celý příběh k většině lidí nedostane.

Netřeba se proto cítit provinile. Není to pouze veřejnost, kdo je špatně informován o tom, co věda o klimatu říká. I tvůrci politik musejí spoléhat na informace, které byly různě přežvýkány, než se k nim dostaly. A protože státní úředníci a další osoby zapojené do klimatické politiky ve veřejném i soukromém sektoru většinou nejsou vědci, je úkolem vědců, aby se těm, kdo činí klíčová politická rozhodnutí, dostalo přesného, úplného a transparentního obrazu toho, co o měnícím se klimatu víme a co nevíme. A aby tento obraz nebyl zkreslen nějakou „agendou“ či

„narativem“. Ovšem vyprávět tento příběh jasně je obtížnější, než se zdá.

Překvapivá zjištění

Jsem vědec. Moje práce spočívá v tom, že se snažím porozumět světu skrze měření a pozorování a následně sdělit jak informace o strhujících aspektech poznání, tak také o jejich dopadech. V počáteční fázi své kariéry jsem se dobře bavil studiem ezoterních fenoménů v říši atomů a jader pomocí výkonného počítačového modelování (tyto nástroje jsou velmi důležité i pro velkou část klimatické vědy). Od roku 2004 jsem však strávil asi deset let tím, že jsem tyto metody aplikoval na téma klimatu a jeho důsledků pro technologie v energetice. Věnoval jsem se tomu nejprve v pozici vedoucího vědeckého pracovníka v ropné společnosti BP, v níž jsem se zaměřoval na pokrok v obnovitelných energiích, a pak jako náměstek ministra pro vědu na ministerstvu energetiky za Obamovy administrativy, kde jsem pomáhal řídit vládní investice do technologií v energetice a klimatické vědě. Tyto role mi umožnily podílet se na definování a podněcování kroků vedoucích ke snížení emisí oxidu uhličitého, což byl onen imperativ, který dle převládajícího konsensu měl „zachránit planetu“.

Pak jsem ovšem začal pochybovat. Koncem roku 2013 mě Americká fyzikální společnost (APS), profesní organizace amerických fyziků, požádala, abych provedl aktualizaci jejich veřejného prohlášení o klimatu. V rámci tohoto úkolu jsem v lednu 2014 svolal workshop s konkrétním cílem: podrobit soudobou klimatickou vědu zátěžovému testu. Vyjádřeno běžným jazykem to znamenalo analyzovat, zkritizovat a shrnout nashromážděné lidské vědění o minulosti, přítomnosti a budoucnosti zemského klimatu. Šest předních expertů na klima a šest předních fyziků strávilo celý den pečlivým prošetřováním toho, co přesně o klimatickém systému víme a s jakou mírou jistoty dokážeme předpovídat jeho budoucnost. Aby měla naše debata náležité zaměření, strávili jsme my fyzikové předcházející dva měsíce přípravou rámcového dokumentu založeného na hodnotící zprávě OSN, která byla vydána krátce předtím.[1] Položili jsme si jisté konkrétní a klíčové otázky v následujícím duchu: *Ve kterých oblastech jsou data nekvalitní nebo předpoklady slabě podepřeny – a záleží na tom? Jak spolehlivé jsou modely, které nám slouží k popisování minulosti a prognózám budoucnosti?* Mnozí lidé, kteří zápis z workshopu četli, byli překvapeni, jak úspěšně a přitom nezvykle dokázal vypíchnout jistoty i nejistoty tehdejší vědy.[2]

Co se mě týče, workshop APS nebyl pouze překvapivý – když jsem si uvědomil, že klimatická věda je mnohem méně vyspělá, než jsem si myslel, byl jsem otřesen. Objevil jsem následující:

- Lidé mají na klima a jeho oteplování rostoucí, leč z fyzikálního hlediska malý vliv. Nedostatky dat o klimatu zpochybňují naši schopnost rozlišit vlivy člověka na oteplování od přirozených změn, kterým dostatečně nerozumíme.
- Výsledky mnoha klimatických modelů jsou neslučitelné či přímo rozporné, a to nejen vzájemně, ale i s řadou jiných způsobů měření. K úpravě výsledků modelů a zakamuflování nedostatků byly někdy použity vágní „expertní úsudky“.
- Tisková prohlášení a shrnutí vlád i OSN nereflektují přesně samotné zprávy. Na poradách bylo někdy dosaženo konsensu ohledně

jistých důležitých otázek, ale vůbec to nebyl tak silný konsensus, jak tvrdila média. Význační experti na klima (včetně samotných autorů zpráv) jsou z některých mediálních verzí na rozpacích. To bylo tak trochu šokující.

- Věda zkrátka nestačí na to, aby mohla produkovat užitečné projekce změn klimatu v následujících desetiletích, natožpak jaký vliv na ně bude mít činnost člověka.

Proč tyto klíčové nedostatky představovaly takový objev pro mě i pro ostatní? Jako vědec jsem měl pocit, že vědecká komunita tím, že celou pravdu nesdělovala prostým jazykem, veřejnost klamala. Jako občan jsem byl znepokojen, že veřejné a politické debaty vycházely z milných informací. Proto jsem začal mluvit otevřeně, nejveřejněji pak v „Sobotní eseji“ o dvou tisících slovech publikované ve *Wall Street Journalu* v září téhož roku.[3] V této eseji jsem načrtl některé nejistoty klimatické vědy a zastával názor, že pokud je ignorujeme, škodí to naší schopnosti měnícímu se klimatu porozumět a reagovat na něj:

> Tvůrci politik a veřejnost mohou toužit po tom, aby měli v klimatické vědě pohodlí jistoty. Obávám se však, že rigidní šíření ideje, že věda o klimatu se vyjadřuje „jednoznačně“ (nebo že to je „podfuk“), poškozuje projekt vědy a brzdí pokrok v těchto důležitých věcech. Nejistota je prvotním hybatelem a motivací vědy, a je nutno se jí postavit čelem.

Text měl silnou odezvu a velká většina z tisíců online komentářů byla pozitivních. Má upřímnost ohledně stavu klimatické vědy však byla méně populární ve vědeckém společenství. Vedoucí jedné velmi respektované univerzitní katedry věd o Zemi mi k tomu soukromě řekl: „Souhlasím prakticky se vším, co jste napsal, ale netroufám si to říkat veřejně.“

Mnozí vědečtí kolegové, z nichž někteří byli po desetiletí mými přáteli, byli pobouřeni, že jsem upozornil na problémy s Vědou. Tím jsem podle jednoho „poskytl munici popíračům“, další prohlásil, že by bylo v pořádku, kdybych svoji esej publikoval v nějakém obskurním vědeckém časopise, ale vyčítal mi, že jsem tak učinil na fóru, které má tolik čtenářů. A jeden význačný obhájce myšlenky, že Věda je dostatečně jednoznačná, publikoval na můj článek reakci s apelací na Newyorskou univerzitu, aby zvážila, zda mě bude i nadále zaměstnávat. Pak ve svém článku řadu věcí, které jsem napsal, překroutil, nicméně v závěru nepochopitelně uznal, že většina nejasností, které jsem zmínil, je dobře známá a mezi experty velmi diskutovaná.[4] Zdá se, že zdůrazněním těchto nejistot tak otevřeným a veřejným způsobem jsem bezděčně porušil nějaký zákon mlčení, jakousi mafiánskou omertu.

V průběhu šesti let zkoumání dané problematiky po workshopu APS jsem byl veřejnou debatou o klimatu a energetice čím dál více konsternován. Klimatický alarmismus začal v americké politice dominovat, zejména mezi demokraty, kde jsem se jinak cítil politicky nejlépe. V demokratických prezidentských primárkách v roce 2020 se kandidáti navzájem předháněli s výroky o „klimatické nouzi“ a „klimatické krizi“, které měly s vědou čím dál tím méně společného. V předvolebním období jsme byli zároveň svědky čím dál komplexnějších politických návrhů jako Zelený nový úděl, který má „bojovat proti klimatické změně“ vládními intervencemi a dotacemi. Nepřekvapí, že Bidenova administrativa dala klimatu a energetice zásadní prioritu a že bývalý

ministr zahraničí John Kerry byl jmenován vyslancem pro otázky klimatu a navrhl, aby se na boj proti tomuto „existenčnímu ohrožení lidstva“ vyčlenily téměř dva biliony dolarů.

Ačkoliv k fiskálním a politickým přínosům návrhů typu Nového zeleného údělu nemohu zaujmout informované stanovisko, protože jsem fyzik a nikoliv ekonom, vím, že jakékoliv veřejné politiky by měly být postaveny na tom, co věda o měnícím se klimatu opravdu říká. Rozhodnutí o snižování vlivu člověka na klima, která mají stát biliony dolarů, závisejí v posledku na hodnotách: na schopnosti nést rizika, mezigenerační a územní spravedlnosti i na rovnováze mezi ekonomickým rozvojem, dopady na životní prostředí a cenou, dostupností a spolehlivostí dodávek energií. K tomu je ovšem potřeba zasvěceně chápat vědecké jistoty i nejistoty.

Etické dilema

Většina badatelů o klimatu, s nimiž jsem se setkal, se své práci věnuje s objektivitou a rigorózností, které jsou normou v každé oblasti vědy. Protože však potenciální dopad měnícího se klimatu zasahuje samotnou lidskou existenci, vzbuzuje tato otázka pochopitelně vášně a emoce. Někteří lidé tvrdí, že trocha dezinformací neuškodí, pokud to pomůže „zachránit planetu“, a vskutku – pokud jsou (jakkoliv neodůvodnitelně či nepřesně) k popisu toho, co je v sázce, používány výrazy tohoto druhu, není asi překvapivé, že někteří klimatičtí vědci nejsou ve svých sděleních veřejnosti úplně objektivní. Již zesnulý Stephen Schneider, význačný badatel o klimatu, to vyjádřil explicitně již v roce 1989:

> Na jednu stranu jsme jako vědci eticky vázáni vědeckou metodou – v zásadě jsme slíbili říkat pravdu, celou pravdu a nic než pravdu, a to znamená, že musíme zahrnout veškeré pochyby a námitky, všechna ta „pokud“, „i“ a „ale“. Na druhou stranu nejsme jen vědci, ale i lidé. A jako většina lidí bychom chtěli vidět lepší svět, což v tomto kontextu znamená pracovat na snížení rizika potenciálně katastrofické změny klimatu. Abychom tak mohli činit, potřebujeme širokou podporu, musíme zaujmout představivost veřejnosti. To samozřejmě vyžaduje získání spousty prostoru v médiích. Musíme proto nabízet děsivé scénáře, vyjadřovat se zjednodušeně a dramaticky, a o svých pochybnostech se raději nezmiňovat. Toto „etické dilema“, v němž se často ocitáme, nelze vyřešit žádným vzorečkem. Každý se musíme rozhodnout, kde se nachází ta správná rovnováha mezi účinností a poctivostí. Doufám, že můžeme být poctiví a účinní zároveň.[5]

Řada lidí se vyslovila podobně nebo se vyjadřovali k temné stránce Schneiderova údajného „etického dilematu“. Kupříkladu:

> Nezáleží na tom, co je pravda, záleží pouze na tom, co lidé za pravdu považují.[6]
>
> *Paul Watson*, spoluzakladatel Greenpeace

> Musíme řešit problém globálního oteplování. I kdyby byla teorie globálního oteplování chybná, z hlediska ekonomické a environmentální politiky učiníme správnou věc.[7]
>
> *Timothy Wirth*, prezident UN Foundation

> Někteří kolegové, kteří některé z mých pochyb sdílejí, tvrdí, že jediný způsob, jak společnost změnit, je vyděsit lidi možností katastrofy, a že je tedy v pořádku, když vědci přehánějí, a že je to dokonce nutné. Říkají mi, že má víra v otevřené a poctivé hodnocení je naivní.[8]
>
> *Daniel Botkin*,
> bývalý vedoucí katedry environmentálních studií na Kalifornské univerzitě

Média jsou zahlcena děsivými klimatickými předpověďmi. Zde je pár z nich, které jsou natolik staré, že již mohla být prokázána jejich nesprávnost:

> [Nečinnost způsobí] … do konce století [2000] ekologickou katastrofu, kde budeme svědky zkázy tak úplné, tak nezvratné, jako kdyby ji způsobil jakýkoliv jaderný holokaust.[9]
>
> *Mostafa Tolba*, bývalý výkonný ředitel Environmentálního programu OSN, 1982

> [Během několika let] bude zimní sněžení [ve Spojeném království] vzácným a vzrušujícím jevem. Děti už prostě nebudou vědět, co sníh je.[10]
>
> *David Viner*, vedoucí vědecký pracovník, 2000

> Evropská města se ocitnou pod stoupající hladinou moří a Británie bude do roku 2020 uvržena do sibiřského klimatu.[11]
>
> *Paul Harris* a *Mark Townsend* citují zprávu Pentagonu v deníku *Guardian*, 2004

Ačkoliv Schneider se posléze pokoušel své tvrzení o „etickém dilematu“ mnohoslovně vysvětlit, domnívám se, že jeho výchozí předpoklad je chybný a nebezpečný. O „správné rovnováze mezi účinností a poctivostí“ bychom se vůbec neměli bavit. Aby vědec vůbec jen zvažoval, že bude v zájmu toho, co považuje za etické, v debatách o veřejných politikách záměrně dezinformovat – to je vrchol arogance. Myslím, že v jiných kontextech by to bylo evidentní: představte si, jaký povyk by nastal, kdyby se například zjistilo, že vědci kvůli své náboženské víře zkreslovali údaje o kontrole porodnosti.

Bývalý prezident Národní akademie věd USA Philip Handler identifikoval problém v jednom úvodníku z roku 1980, který o čtyři desetiletí později děsivě rezonuje:

> Ve vědeckém společenství vyvstává potíž se záměnou role vědce s jeho rolí občana, se směšováním etického vědeckého kodexu s občanskými povinnostmi, čímž se zamlžuje rozdíl mezi svou podstatou vědeckými a svou podstatou politickými otázkami. Pokud vědci tyto hranice nerozpoznají, pak jejich většinou nevyslovená ideologická přesvědčení snadno zatemní zdánlivě vědeckou debatu.[12]

Jedinečná role vědce obnáší i zvláštní odpovědnost. Jsme ti jediní, kdo mohou do diskuse přinést objektivní vědu, a *právě v tom* spočívá náš prvořadý etický závazek. Tak jako soudci musíme při výkonu své práce odložit osobní pocity stranou. Pokud to neučiníme, uzurpujeme si právo činit informovaná rozhodnutí, která náležejí veřejnosti, a podkopáváme její důvěru v celý projekt vědy. Není nic špatného na tom, když jsou vědci aktivisty, ale aktivismus přestrojený za Vědu je zhoubný.

Hodnotící zprávy

Klimatologie je velmi živou vědeckou disciplínou. Tisíce badatelů s podporou miliard dolarů klima pozorují, snaží se mu porozumět a předpovídají jeho budoucí vývoj. Výsledky své práce sdělují v článcích ve vědeckých časopisech, ročně jich vyjde více než deset tisíc. Ve většině ostatních vědeckých disciplín by toto byl celý příběh.

Klimatologie však není jen tak nějaká disciplína. Protože odpovědi na její klíčové otázky jsou tak důležité a mají potenciálně obrovské dopady na lidské společenství, OSN a vláda Spojených států pravidelně svolávají velká shromáždění badatelů, kteří připravují formální „hodnotící“ zprávy, jež mají poskytovat „nejlepší“ odpovědi pro neodborníky včetně vědců v ostatních disciplínách, osoby s rozhodovací pravomocí ve vládě i v soukromém sektoru a veřejnosti. Existují mnohasetstránkové hodnotící zprávy Mezinárodního panelu pro změnu klimatu (IPCC), přezkoumávající a shrnující poslední výzkum a interpretující jeho poznatky, a také Národní hodnocení klimatu (NCA 2018) vydané Výzkumným programem globálních změn ve Spojených státech (USGCRP)[13] ve dvou částech v letech 2017 a 2018. Publikování každé zprávy je přivítáno s velkou slávou.

Hodnotící zprávy doslova definují vědu pro neodborníky. Vzhledem k tomu, jak intenzivní je autorská a recenzní práce, čtenář by přirozeně očekával, že jejich vyhodnocení a souhrny vědecké literatury jsou úplné, objektivní a transparentní – že je to „zlatý standard“. Moje zkušenost říká, že zprávy tato očekávání víceméně naplňují, a proto z nich přebírám i některá data. Nicméně jejich pečlivé čtení odhaluje i některé elementární chyby, které v některých důležitých bodech čtenáře špatně informují a matou. V čem tyto chyby spočívají, čím byly způsobeny, jak se šíří v médiích a jak mohou být napraveny – to je další rozměr příběhu klimatické vědy.

Aktivisté s protestním transparentem na letišti Heathrow v Londýně, 2007. Foto: Wikimedia Commons

Organizace i jednotlivci, kteří se do „hry na tichou poštu“ zapojují v pozdější fázi, spoléhají ve svých diskursech o klimatu na hodnotící zprávy. Například zpráva Americké asociace pro vědecký pokrok (AAAS) z roku 2019 nazvaná „Jak reagujeme“ začíná obecným shrnutím stavu vědy a odkazuje při tom na NCA 2018:

> Náš národ, naše státy, naše města a obce čelí naléhavému problému: změně klimatu. Američané pociťují její účinky již desetiletí a budou je pociťovat i v nadcházejících desetiletích. Stoupající teploty budou mít dopady na zemědělce hospodařící na polích i na uživatele městské hromadné dopravy. Extrémní projevy počasí, např. hurikány, záplavy, lesní požáry a sucha, jsou po celé zemi stále častější a intenzivnější. Tyto problémy představují mnohá rizika pro společnost i planetu, bezpochyby nejrizikovější by bylo nedělat nic. Věda nám říká, že čím dříve na změnu klimatu zareagujeme, tím nižší budou rizika a náklady v budoucnosti.[14]

Jsem členem AAAS již skoro padesát let a mnoho let i vědeckým pracovníkem organizace, takže vám mohu říct, že citovaný výrok nebyl nikdy předložen jeho sto dvaceti tisícům členů k okomentování, natož pak ke schválení. Kdybych byl požádán o komentář, nabídl bych poněkud odlišný výrok založený na mé obeznámenosti s hodnotícími zprávami a literaturou:

> Země se v uplynulém století oteplovala, částečně kvůli přírodním jevům a částečně v reakci na rostoucí vliv člověka. Tento lidský vliv (jehož nejdůležitější částí je akumulace CO_2 ze spalování fosilních paliv) má na komplexní klimatický systém fyzicky malý účinek. Bohužel nám naše omezená pozorování a omezené porozumění neumožňují užitečným způsobem kvantifikovat, jak bude klima na lidské vlivy reagovat ani jak se přirozeně mění. I když se vliv člověka od roku 1950 takřka zpětinásobil a planeta se mírně oteplila, většina nepříznivých meteorologických jevů zůstala v mezích dřívější variability. Projekce budoucího klimatu a meteorologických jevů se opírají o modely, které jsou pro daný účel prokazatelně nevhodné.

Přesvědčit, nikoliv informovat

Pokud jsou některé klíčové otázky vědy skutečně nejednoznačné, proč je narativ Vědy s velkým „V“ tak odlišný? Může to opravdu být tak, že velké množství zainteresovaných stran v otázkách klimatu – vědci, vědecké instituce, aktivisté a nevládní organizace, média, politici – přispívá k dezinformacím ve snaze přesvědčit? A proč Věda s velkým „V“ nabyla tak význačného postavení na úkor vědy s malým „v“?

Když jsem tuto scénu v průběhu let sledoval, hodně jsem přemýšlel o tom, jak komunikace týkající se vědy o klimatu funguje. Nejsem odborník na lidské chování, ale viděl jsem tento proces zblízka a moje přímé zkušenosti spolu s některými univerzálními pravdami o lidech naznačují, že nejde o nějaké tajné spiknutí, ale spíše o sebeposilující sladění perspektiv a zájmů. Podívejme se postupně na nejdůležitější aktéry.

Média

Bez ohledu na ušlechtilé záměry je zpravodajství v posledku obchod, který v digitální éře stále více závisí na počtu kliknutí a sdílení. Především s nástupem internetového věku se titulky staly provokativnější, aby na ně lidé klikali, i když samotný článek nutně provokativní nebyl. V dnešní době se však hranice toho, co je alarmující a vybízí ke sdílení, hodně posunula. To platí zejména v oblasti klimatu a energetiky. Informování o vědecké skutečnosti, že co se extrémního počasí týče nedošlo dlouhodobě téměř k žádné změně, neodpovídá zásadě „krváky si najdou diváky“. Na druhou stranu se vždy někde na světě najde příběh o extrémním počasí, který podpoří senzační titulek.

K mediálnímu zkreslování vědeckých poznatků přispívají i personální změny. Redakční týmy se zmenšují a seriózní zpravodajství, které jde do hloubky, je stále vzácnější. Mnozí z těch, kteří informují o klimatu, nemají vědecké vzdělání. To je obzvlášť velký problém, protože, jak jsme viděli, samotné hodnotící zprávy mohou být zavádějící, zejména pro neodborníky. Reportáže na vědecká témata jsou téměř vždy příběhy s nuancemi, vyžadují čas a výzkum. Bohužel

tempo zpravodajského cyklu se neustále zběsile zvyšuje a reportéři a redaktoři mají stále méně času. Rozmanitost a všudypřítomnost moderních médií zvýšily poptávku po čerstvém „obsahu“ a podnítily soutěžení o to, kdo zprávu zveřejní jako první. A stejně jako u vědců ani u novinářů profesní kodex požadující nezaujatost nedokáže zaručit, že se jí vždy podaří dostát.

Při komunikaci s novináři si uvědomuji, že pro některé se „změna klimatu“ stala zásadní věcí a své poslání chápou tak, že musejí svět před zničením lidmi zachránit. A tak je pro ně „správné“, ba povinné, aby ve svých článcích bili na poplach. Nové pracovní zařazení – „klimatický reportér“ – to ještě znásobuje. Jejich poslání je do značné míry předurčeno; pokud nemají po ruce příběh zkázy, tak se do novin (ať už digitálních nebo tištěných) nebo do vysílání nedostanou.

Stručně řečeno, proti vyváženému informování v populárních médiích působí obecná neznalost toho, co věda doopravdy říká, dramatičnost jevů extrémního počasí a jejich srdcervoucí dopad na lidi i tlaky uvnitř žurnalistiky.

Politici

Politici vyhrávají volby tím, že vzbuzují u voličů vášně a zájem – motivováním a přesvědčováním. To není nic nového. H. L. Mencken v knize *Na obranu žen* v roce 1918 poznamenal:

> Celým cílem praktické politiky je udržovat obyvatelstvo ve strachu (a tedy v touze po bezpečí) tím, že je ohrožováno nekonečnou řadou strašáků, z nichž většina je smyšlená.[15]

Hrozba klimatické katastrofy, ať už jde o bouře, sucha, stoupající hladinu moří, neúrodu nebo hospodářský kolaps, se dotýká každého. A tuto hrozbu lze vykreslit jako naléhavou (například s odvoláním na nedávný smrtící povětrnostní jev) a zároveň dostatečně vzdálenou, takže hrozivé předpovědi politiků budou prověřeny až desítky let po jejich odchodu z funkce. Bohužel, klimatická věda a související energetické otázky jsou složité, složitost a nuance se však pro politická sdělení vůbec nehodí. Věda s malým „v“ je tedy zavrhována ve prospěch Vědy s velkým „V“ a pro použití v politické aréně je „zjednodušována“, což umožňuje požadovaná opatření prezentovat prostým sdělením: *Eliminujte fosilní paliva a zachráníme planetu!*

Je těžké vybudovat voličskou základnu pod vlajkou nejistoty. Navíc nejistota může být politickou zbraní. Někteří pravicoví politici, kteří popírají dokonce i fakt, že člověk má podíl na oteplování zeměkoule (kde věda jednoznačná je), se nezdráhají zneužívat nejistot v oblasti vědy o klimatu a nabízet je jako „důkaz“, že se klima přece jen nemění. Levicovým politikům je nepříjemné diskutovat o vědeckých nejistotách nebo o rozsahu výzvy, kterou snižování vlivu člověka na klima představuje. Místo toho prohlašují vědu za jednoznačnou a každého, kdo tento závěr zpochybňuje, označují za „popírače“, přičemž svědomité vědce, kteří prosazují méně přesvědčování a více výzkumu, házejí do jednoho pytle s těmi, kteří se otevřeně staví proti vědě jako takové. Standardní praxí je navíc naznačovat, že mnozí pravicoví politici, kteří hlásají myšlenku „klimatického podvodu“, jsou ovlivněni vazbami na průmyslová odvětví, na která negativně dopadly restriktivní regulace životního prostředí. Bohužel s rozvojem průmyslu alternativních zdrojů energie existuje i finanční motivace hlásat klimatickou katastrofu. Věda by měla

být nadstranická, avšak prolínání vědy o klimatu s energetickou politikou a politikařením to zcela znemožňuje.

Vědecké instituce

Důvěra ve vědecké instituce je předpokladem naší schopnosti – i schopnosti médií a politiků – věřit tomu, co je nám předkládáno jako Věda. Pokud však jde o klima, zdá se, že se tyto instituce často více starají o to, aby věda odpovídala narativu, místo aby zajistily, že narativ odpovídá vědě. Již jsme viděli, že instituce, které připravují oficiální hodnotící zprávy, mají problém s komunikací a často shrnují nebo popisují data způsobem, který je přímo zavádějící.

Také jiné vědecké instituce nebo jejich vedoucí představitelé byli ochotni spíše přesvědčovat než informovat. Národní akademie věd, inženýrství a medicíny (NASEM) jsou neziskové organizace, které byly zřízeny Kongresem USA v roce 1863 za účelem poskytování poradenství národu. Toto poradenství poskytují převážně prostřednictvím písemných zpráv sponzorovaných federálními agenturami. Zprávy Akademií procházejí rozsáhlým autorským a recenzním procesem. Tento proces dobře znám, protože jsem dvě studie vedl, několika dalších recenzoval a šest let jsem dohlížel na všechny zprávy Akademií v oblasti technických a fyzikálních věd. Výsledkem tohoto procesu jsou zprávy, které jsou téměř vždy objektivní a kvalitní. Bohužel, jak jsme viděli, recenze národních hodnocení klimatu od akademiků (sami tato hodnocení nepíší) v letech 2014 a 2017/2018 tomuto standardu zcela neodpovídaly. Dne 28. června 2019 vydali prezidenti Národních akademií věd, inženýrství a medicíny prohlášení, v němž potvrdili „vědecké důkazy o změně klimatu“. Jediný odstavec zabývající se samotnou vědou zněl:

> Vědci již delší dobu na základě vícero důkazních linií vědí, že lidé mění klima na Zemi, a to především prostřednictvím emisí skleníkových plynů. Důkazy o dopadech klimatických změn jsou rovněž jasné a přibývají. Atmosféra a oceány na Zemi se oteplují, zvyšuje se rozsah a četnost některých extrémních jevů a hladina moří na našem pobřeží stoupá.[16]

I když je třeba zestručňovat, jedná se o zavádějící, neúplný a nepřesný popis stavu vědy o klimatu. Spojuje oteplování způsobené člověkem s měnícím se klimatem obecně a mylně naznačuje, že za tyto změny je zodpovědný výhradně člověk. Odvolává se na „některé extrémní jevy“, přičemž opomíjí skutečnost, že většina typů jevů (včetně těch, které si člověk hned vybaví u slovního spojení „extrémní jevy“, jako např. hurikány) nevykazuje vůbec žádný významný trend. Když uvádí, že „hladina moří stoupá“, naznačuje, že to lze přičíst výhradně oteplování způsobenému člověkem, ale opomíjí skutečnost, že tento vzestup není ničím novým. Jsem si zcela jist, že toto prohlášení vydané prezidenty v tiskové zprávě nebylo recenzováno obvyklými postupy Akademií; kdyby tomu tak bylo, jeho nedostatky by byly odstraněny. Prohlášení tedy nese váhu jména Akademií, aniž by podléhalo jejich obvyklé rigoróznosti.

Pokud je komunikace o klimatických vědách takto narušena, podkopává to důvěru lidí v to, co vědecký establishment říká o jiných zásadních společenských otázkách. Jak napsal Philip Handler, bývalý prezident Národních akademií věd, v editorialu z roku 1980:

> … věda si udrží svůj kredit pouze tehdy, pokud bez váhání přiznáme rozsah našich nejistot a pak budeme trvat na tom, že je nutné provést další výzkum. A toto místo ztratíme, pokud budeme předstírat nebo tvrdit, že už máme všechny potřebné informace a poznatky v ruce. Vědci nejlépe poslouží veřejné politice, když budou žít podle etiky vědy, nikoli politiky.[17]

„Změna klimatu je jedním z nejničivějších problémů, kterým kdy lidstvo čelilo – a čas běží." Fotografie s popiskou na webové stránce organizace Union of Concerned Scientists

Vědci

Ať už pracujete pro vládu, korporaci nebo nevládní organizaci, je třeba se řídit určitým poselstvím. Na akademické pracovníky je vyvíjen tlak, aby vytvářeli výstupy, které zaujmou tisk, a zajišťovali si financování prostřednictvím grantů. Je zde také otázka služebního postupu a definitivy. A je tu i tlak kolegů: nemálo non-konformistů v oblasti klimatu bylo veřejně odsouzeno a jejich kariérní vyhlídky utrpěly poté, co zveřejnili data nezapadající do scénáře „rozvráceného klimatu".

Carl Wunsch, významný oceánograf z MIT, který již dlouho nabádá vědce, aby vědu vykreslovali realisticky,[18] popsal tlaky na klimatology, aby produkovali bombastické závěry:

> Ústřední problém klimatické vědy je následující: co dělat a říkat, pokud jsou vaše data podle téměř jakéhokoliv standardu nedostatečná? Jestliže strávím tři roky analýzou dat a jediný obhajitelný závěr je, že „data jsou pro zodpovězení otázky nedostatečná", jak to můžu publikovat? Kdo mi prodlouží grant? Obvyklé řešení je překroutit výpočet nejistoty nebo ji zcela ignorovat a přijít s vzrušujícím příběhem, který převezmou *New York Times*.[19]

Vědci, kteří se výzkumem klimatu *nezabývají*, rovněž nesou odpovědnost. Mají sice jedinečnou možnost hodnotit tvrzení klimatické vědy, ale jsou náchylní k jevu, kterému říkám „klimatické prosťáčství". Termín „krvavé prosťáčství" poprvé použil Dashiell Hammett ve svém románu *Rudá žeň* z roku 1929; popisuje pomatené myšlení lidí, kteří jsou delší dobu vystaveni násilným situacím. „Klimatické prosťáčství" je analogický neduh, při kterém jinak přísní a analytičtí vědci opouštějí své kritické schopnosti, když dojde na diskusi o otázkách klimatu a energetiky. Například když mě jeden z mých význačných vědeckých kolegů požádal, abych přestal „odvádět pozornost" poukazováním na nepohodlné části zprávy IPCC, byla tato diagnóza namístě. Znamenalo to zavřít oči a zacpat si uši, což je postoj, o kterém jsem v žádné jiné vědecké diskusi neslyšel. Ať už je jeho příčina jakákoli, klimatické prosťáčství je problém. Obhajují se zásadní změny ve společnosti a utratí se biliony, to vše na základě poznatků vědy o klimatu. Tyto poznatky by měly být podrobeny intenzivnímu zkoumání a dotazování a vědci by k nim měli přistupovat s obvyklou kritickou objektivitou. A neměli by se při tom bát.

Aktivisté a nevládní organizace

Moje e-mailová schránka je plná žádostí o příspěvek do veřejných sbírek od organizací, jako jsou 350.org, Unie znepokojených vědců (UCS) a Rada na ochranu přírodních zdrojů. Pokud věříte, že existuje „klimatická nouze“, vybudovali jste na tomto předpokladu organizaci a spoléháte na to, že donátoři budou této věci nadále věnovat pozornost, je naprosto klíčové, abyste svůj projekt prezentovali jako naléhavý. Není ve vašem zájmu říkat donátorům, že klima žádné známky „rozvrácenosti“ nevykazuje nebo že prognózy budoucích katastrof se opírají o modely pochybné platnosti.

Média mají tendenci přisuzovat nevládním organizacím autoritativní postavení. Jsou to však také zájmové skupiny s vlastními klimatickými a energetickými agendami. A jsou to mocní političtí aktéři, kteří mobilizují své příznivce, shánějí peníze, vedou kampaně a disponují politickou mocí. Pro mnohé z nich je „klimatická krize“ celým smyslem jejich existence. Musejí se rovněž obávat, že je předstihnou militantnější skupiny.

Nemám problém s aktivismem a úsilí nevládních organizací zlepšilo svět nesčetnými způsoby. Ale překrucování vědy za účelem prosazování určitých cílů je neomluvitelné, zejména pokud tomu napomáhají vědci, kteří jsou členy jejich poradních orgánů.

Veřejnost

Strach z extrémních klimatických jevů je pochopitelný a obavy ze změn klimatu jsou staré jako lidstvo samo. Krátkodobé povětrnostní jevy (bouře, záplavy, sucha) společnosti stresovaly a ohrožovaly, zatímco změny trvající desítky let vyvolávaly masové migrace, nebo dokonce ničily celé civilizace. Představa, že naše chování může být příčinou těchto katastrof, je rovněž stará jako lidstvo samo – stejně jako naděje, že pokud své chování změníme, nejhorším klimatickým katastrofám se vyhneme. Již třetí kniha Mojžíšova (26,3–4) slibuje déšť a z něj plynoucí užitek výměnou za správné jednání:

> Jestliže se budete řídit mými nařízeními, dbát na má přikázání a plnit je, dám vám ve vhodném čase vydatné deště, země vydá svůj výnos a stromoví na poli ponese ovoce.

Rádi bychom si mysleli, že postoj veřejnosti ke klimatu je dnes prozíravější, ale stále se většinou jedná o bezvýhradné přijímání moudrosti seslané shora. Většina lidí není sama schopna zkoumat vědecké poznatky a nemá na to ani čas, ani chuť. Mnozí stále častěji získávají informace na sociálních sítích, kde je až příliš snadné propagovat mylné informace nebo dezinformace. A podle mých zkušeností mají lidé tendenci věřit a důvěřovat médiím, která si v oblastech mimo vlastní odbornost vybrali.

Rozhodně nepomáhá ani skutečnost, že pokusit se dnes byť jen diskutovat o Vědě s velkým „V“ znamená vstoupit na politické minové pole. Když lidem říkám některé věci, které hodnotící zprávy o klimatu skutečně obsahují, mnozí se hned ptají, zda jsem byl Trumpovým příznivcem.

◆

Jako vědec jsem zklamán, že tolik jednotlivců a organizací ve vědecké komunitě prokazatelně

zkresluje vědecké poznatky ve snaze přesvědčit, nikoli informovat. Znepokojeni byste však měli být i vy jako občané. V demokracii nakonec o tom, jak bude společnost reagovat na měnící se klima, rozhodnou voliči. Závažná rozhodnutí učiněná bez plné znalosti toho, co říká (a neříká) věda, nebo, což je ještě horší, na základě dezinformací, povedou s mnohem menší pravděpodobností k pozitivním výsledkům. Covid-19 tuto skutečnost, která platí pro klima a energetiku stejně jako pro pandemie, dobře ilustroval, a přiměl nás k vážnému zamyšlení. ■

1 Climate Change Statement Review Subcommittee. „American Physical Society Climate Change Statement Review Workshop Framing Document." American Physical Society, 20. prosince 2013, https://www.aps.org /policy/statements/upload/climate-review-framing.pdf

2 Koonin, Steven E. American Physical Society Climate Change Statement Review Workshop transcript. Brooklyn, NY: American Physical Society, 2014, https://www.aps.org/policy/statements/upload/climate-seminar-transcript.pdf

3 Koonin, Steven E. „Climate Science Is Not Settled." *Wall Street Journal*, 19. září 2014, https://www.wsj.com/articles/climate-science-is-not-settled-1411143565

4 Pierrehumbert, Raymond T. „Climate Science Is Settled Enough." *Slate*, 1. října 2014, https://slate.com/technology/2014/10/the-wall-street-journal-and-steve -koonin-the--new-face-of-climate-change-inaction.html

5 Schneider, Stephen H. „The Roles of Citizens, Journalists, and Scientists in Debunking Climate Change Myths." Mediarology, 2011, https://stephenschneider.stanford.edu/Mediarology/Mediarology.html

6 Spencer, L., Jan Bollwerk a Richard C. Morais. „The not so peaceful world of Greenpeace." *Forbes*, 11. listopadu 1991. Celý článek dostupný na http://luna.pos.to/whale/gen_art_green.html

7 Bell, Larry. „In Their Own Words: Climate Alarmists Debunk Their ‚Science'." *Forbes*, 6. února 2013, https://www.forbes.com/sites/larrybell/2013/02/05/in -their-own--words-climate-alarmists-debunk-their-science/

8 Botkin, Daniel B. „Global Warming Delusions." *Wall Street Journal*, 18. října 2007, https://www.wsj.com/articles/SB119258265537661384

9 Shabecoff, Philip. „U.N. Ecology Parley Opens Amid Gloom." *New York Times*, 11. května 1982, https://www.nytimes.com/1982/05/11/world/un-ecology-parley-opens--amid-gloom.html

10 Onians, Charles. „Snowfalls Are Now Just a Thing of the Past." *Independent*, 20. března 2000, https://web.archive.org/web/20150912124604/http:/www.independent.co.uk/environment/snowfalls-are-now-just-a-thing-of-the--past-724017.html

11 Harris, Paul a Mark Townsend. „Pentagon Tells Bush: Climate Change Will Destroy Us." *Guardian*, 22. února 2004 https://www.theguardian.com/environment/2004/feb/22/usnews.theobserver

12 Handler, Philip. „Public Doubts About Science." *Science*, 6. června 1980, https://science.sciencemag.org/content/208/4448/1093

13 US Global Change Research Program (USGCRP). „About USGCRP." GlobalChange.gov, 1. ledna 2000, https://www.globalchange.gov/about

14 AAAS. „About." How We Respond, 1. ledna 2000, https://howwerespond.aaas.org/report/

15 Mencken, H. L. *In Defense of Women*. Project Gutenberg. Naposledy aktualizováno 6. února 2013, https://www.gutenberg.org/files/1270/1270-h/1270-h.htm

16 McNutt, Marcia, C. D. Mote Jr., Victor J. Dzau. „National Academies Presidents Affirm the Scientific Evidence of Climate Change." The National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine, 18. června 2019, http://www8.nationalacademies.org/onpinews/newsitem.aspx?RecordID=06182019

17 Handler, Philip. „Public Doubts About Science." *Science*, 6. června 1980, https://science.sciencemag.org/content/208/4448/1093

18 Wunsch, Carl. „Swindled: Carl Wunsch Responds." RealClimate, 12. března 2007, http://www.realclimate.org/index.php/archives/2007/03/swindled-carl-wunsch-responds/comment-page-3/

19 Revkin, Andrew C. „A Closer Look at Turbulent Oceans and Greenhouse Heating." *New York Times*, 26. srpna 2014, https://dotearth.blogs.nytimes.com/2014/08/26/a-closer--look-at-turbulent-oceans-and-greenhouse-heating/

Steven E. Koonin (1951), americký teoretický fyzik, profesor na Newyorské univerzitě.

Jan Hroudný, Michal Chládek

Elon Musk.
Foto: Daniel Oberhaus,
Wikimedia Commons

Musk vs. Twitter

Souboj o svobodu projevu na sociálních sítích

Když americký miliardář Elon Musk na konci října minulého roku koupil Twitter, byla s jeho příchodem spojena poměrně velká očekávání. Není divu. Musk za převzetí společnosti zaplatil 44 miliard amerických dolarů. Od počátku se profiloval jako aktivní uživatel této sociální sítě a zároveň jako kritik jejího vedení z pozice zastánce co možná největší svobody projevu. Svou novou akvizici tak doprovodil tweetem s odkazem na logo Twitteru: The bird is freed.

Úvodem se nabízí otázka, proč je vlastně Twitter tak důležitý. Počet jeho aktivních měsíčních uživatelů není s ohledem na jiné sociální sítě nijak závratný. Je jich méně než 450 milionů, u Facebooku jsou to přitom skoro tři miliardy. Twitter není v tomto ohledu ani v první desítce. Jeho síla spočívá v tom, že jej mnohem častěji pro komunikaci používají lidé, kteří mají vliv. Může jít o politiky, novináře, akademiky, experty apod. Ve Spojených státech, kde

se jich rekrutuje nejvíce, obecně platí, že jsou jeho uživatelé politicky o něco více vlevo, než je průměr americké populace. Dostupná data ukazují, že 10 % tweetujících vytvoří 80 % tweetů. Tato horní desetina uživatelů přitom nejčastěji tweetuje o politice a je ještě více nalevo od průměrné americké populace.

Elon Musk přitom od počátku tvrdil, že jednou ze zamýšlených změn je prosazení větší politické neutrality. Po téměř půl roce je tak namístě zhodnotit, jak se mu daří naplňovat stanovené cíle. Po odblokování účtů kanadského psychologa Jordana B. Petersona nebo třeba satirické konzervativně laděné stránky Babylon Bee se uchýlil i ke zrušení blokace účtu Donalda Trumpa. Ten však zřejmě žádné nové kontroverzní tweety nechystá, protože se věnuje své vlastní sociální síti Truth Social. Dalším Muskovým krokem byla „generální amnestie“ všech blokovaných účtů.

Své kroky Musk opíral o ankety, které na svém profilu pravidelně vyhlašoval. Tento poněkud chaotický způsob řízení pomocí kvazi referend se ale může velice rychle obrátit proti němu. Když se např. v prosinci prostřednictvím tweetu zeptal, jestli má jako šéf Twitteru ze své funkce odstoupit, bylo 57,5 % z více než 17 milionů hlasujících pro. Musk tak v současnosti údajně shání vhodnou náhradu na post výkonného ředitele.

Na Twitteru jsou i další změny. Sociální síť umožňuje uživatelům zakoupit předplatné. Spolu s ním uživatel dostane ke jménu verifikaci účtu. Tu ale může dostat v podstatě kdokoliv, a tak jsou na Twitteru například desítky „ověřených“ Elonů Musků. V neposlední řadě umožňuje psát předplatitelům neomezeně dlouhé příspěvky. Aplikace navíc mění systém reklam a dává prostor i pro videa. Tím se z ní stává běžná sociální síť. To může v důsledku znamenat ziskovost Twitteru, ale také odliv současných uživatelů, kteří oceňovali právě jedinečný model – maximálně 160 znaků v jednom příspěvku.

Velkou pozornost ale vyvolala hlavně kauza tzv. Twitter Files, která však stále ještě neskončila. Dost se liší i názory na její výsledky. Někteří je považují za důkaz o umlčování konzervativních hlasů na sociálních sítích, jiní je zatracují jako spíše kazuistická skandální zjištění. Rozhodně však dobře ilustrují řadu problémů týkajících se svobody projevu na sociálních sítích.

Protežování liberální levice?

Řada konzervativců ve Spojených státech ale i jinde ve světě dlouhodobě upozorňovala, že vedení Twitteru protežuje liberálnělevicovou agendu. Existují i studie,[1] které dokládají, že uživatelé s republikánskými názory byli na Twitteru blokováni mnohem častěji než jejich demokratičtí souputníci. Ačkoliv by bylo možné říct, že Twitter je především soukromá společnost, a může tak v zásadě blokovat názory na základě svého rozhodnutí, celá situace je mnohem složitější. Twitter a do určité míry i další sociální sítě totiž představují arénu, ve které se střetávají názory, a má tudíž v důsledku stále větší vliv na výsledek voleb a podobu celého demokratického procesu. Snaha o usměrnění diskuze pomocí blokování dezinformací, které objektivně na sítích existují, tak vždy přináší riziko jednostranné cenzury.

Musk se po převzetí Twitteru rozhodl dát prostor několika novinářům, kteří dostali k dispozici interní dokumenty společnosti, jež mají dokázat náklonnost jejího předchozího vedení k Demokratické straně a k liberální levici.

Otázkou samozřejmě zůstává, co přesně Musk novinářům předal. Je zřejmé, že data byla selektována a nemusejí nutně představovat reálný a komplexní obraz dění na Twitteru.

Musk a jeho novináři proto od prosince 2022 do současnosti zveřejnili v zatím celkem 19 vlnách informace, které mají osvětlit politiku, kterou Twitter vedl v posledních letech. Reakce jsou od počátku různé – od snahy věc bagatelizovat až po její vykreslování jako zcela zásadního odhalení konspirace establishmentu. Jako pozvánka ke zjištěním, která byla v Twitter Files uveřejněna, může posloužit citace z jednoho živého vysílání Elona Muska: „Abych byl upřímný, téměř každá konspirační teorie, kterou lidé o Twitteru měli, se ukázala jako pravdivá."

Hlavní závěry Twitter Files

Twitter Files se už dotkly tolika různých témat, že jejich celkové zhodnocení je v rámci jednoho článku prakticky nemožné. Lze však vybrat alespoň některá hlavní zjištění.

Poměrně zajímavá je hned první vlna, která se věnuje kauze počítače Huntera Bidena, syna úřadujícího amerického prezidenta. Notoricky známý případ odstartoval v říjnu 2020, kdy tři týdny před prezidentskými volbami zveřejnil *New York Post* informace a fotografie z jeho notebooku. V roce 2019 si měl Hunter Biden dát svůj notebook opravit, nikdy si jej však už nevyzvedl. Majitel opravny při zachraňování dat z počítače dle vlastních slov narazil na materiály, které v něm vzbudily podezření, a počítač předal FBI (pravděpodobně legálně, Biden za opravu nezaplatil a počítač nevyzvedl).[2] Kromě spíše bulvárních fotek nahého Bidena konzumujícího drogy se ale některé informace týkaly i možné korupce, a tedy záležitosti celostátního politického významu. Reakce Twitteru a Facebooku na tyto informace byla blesková. Sociálně sítě zamezily sdílení informací o této kauze, a dokonce dočasně zablokovaly některé účty. Podle Donalda Trumpa byla jejich cílem ochrana Bidenovy kandidatury. Argumentace, že šíření informací bylo nutné zamezit, protože byly získány hacknutím, se navíc rychle ukázala jako nepravdivá. I sám ředitel Twitteru Jack Dorsey později rozhodnutí o blokování informací o celé kauze označil za naprostou chybu.

Twitter Files vnášejí určité světlo i do rozhodnutí zablokovat Trumpův účet. Twitter k blokaci přistoupil po několika Trumpových tweetech během útoku na americký Kapitol. Sociální síť zde postupovala podle *ad hoc* vytvářených pravidel. Již dříve se stávalo, že lídři některých států na Twitteru vyzývali k násilí (otázku, jestli k násilí vyzýval Trump, necháme na posouzení čtenářům). Reakce Twitteru přitom byla daleko mírnější. Tweet byl zpravidla smazán, ale samotný účet zablokován nebyl. Ruský opozičník Alexej Navalnyj rozhodnutí Twitteru již tehdy označil za selektivní – proč by měl být zablokován zrovna Trump, když mají na síti účty Dmitrij Medveděv nebo Nicolás Maduro. Jeden z aktivistických zaměstnanců Twitteru v diskuzi o blokaci účtu napsal, že Trump je lídrem teroristické skupiny a je srovnatelný s Hitlerem. Trump se mnohdy pohyboval na hraně, jeho tweety byly kontroverzní a mnohdy vyloženě hloupé. Rozhodnutí o jeho zablokování ale bylo zřejmě selektivní a učiněné na základě kreativně vykládaných kritérií.

Zajímavá jsou však i zjištění ohledně omezování dosahu některých účtů. Twitter měl bez informování uživatelů vytvářet blacklisty, na

Sídlo Twitteru v San Francisku.
Foto: Frank Schulenburg, Wikimedia Commons

které přidával určité tweety, témata nebo účty. Dosah tohoto obsahu se potom snižoval a oslovoval méně uživatelů. Zástupci Twitteru přitom dříve odmítali, že by se tzv. „shadow banningu“ dopouštěli. Problémem je zde nicméně samotná definice pojmu shadow banning, který je často chápán úžeji – tedy jako omezení viditelnosti tweetu jen na osobu, které jej vytvořila. Kritici pracují spíše s širší definicí, která zahrnuje i odstranění z výsledků vyhledávání a celkové snížení dosahu.

Otázkou samozřejmě je, nakolik Musk svůj boj za svobodu slova myslí upřímně. Známou se v této souvislosti stala kauza Elonjet. Tento účet na Twitteru totiž monitoroval lety Muskovým soukromým tryskáčem a informoval o nich. Musk původně tvrdil, že jeho oddanost svobodě projevu je tak velká, že ani tento účet, který podle něj představuje riziko pro osobní bezpečnost, nezablokuje. Účet však nakonec stejně potkalo omezení dosahu a nakonec i pozastavení.

A co na to právo?

Je nutné zdůraznit, že velké sociální sítě, mezi něž se Twitter řadí, mají nejen velký vliv na veřejné mínění, ale současně je problematické i jejich postavení na trhu. Obecně není v zájmu velkých společností, aby na trh pouštěly i menší ryby. V případě cenzury či blokace ze strany sociálních sítí je však ohrožena nejen tržní svoboda, ale i svoboda projevu. Nefunguje zde ani úplně jednoduchý tržní argument – založte si vlastní sociální síť a publikujte názory tam. Příkladem může být sociální síť Parler. Ta se stala nedostupnou poté, co ji Google a Apple znemožnily stahovat do mobilních telefonů aplikaci této sítě a společnost Amazon zakázala její provoz na hostingovém serveru.[3]

Pro zajímavost uveďme, že obchodní společnost Meta Platforms, Inc., která je mateřskou společností vlastnící mj. Facebook, Instagram a WhatsApp, čelí žalobě Americké obchodní komise. Jedná se o antimonopolní soudní řízení vedené právě z důvodu začlenění WhatsAppu a Instagramu do mateřské společnosti. Podle komise má Meta aktuálně monopolní postavení na trhu. Vzhledem k velikosti celého případu však ještě není stanoveno ani datum začátku soudního jednání.[4] Bez ohledu na to, jak celá záležitost kolem Mety dopadne, zůstává otázkou, jaké mají sociální sítě právní postavení a jaké oblasti zůstávají právně nedořešené či nejasné.

Svoboda projevu na internetu

Nejprve je třeba se podívat na svobodu projevu obecně. Debata o ní se totiž z důvodu neznalosti základního právního kontextu často zbytečně vyhrocuje. Její ochrana je zakotvena v mezinárodních smlouvách i v ústavním pořádku. Evropský přístup je založen na konceptu obranyschopné demokracie a oproti USA je obecně restriktivnější. Demokracie má mít podle tohoto konceptu k dispozici nástroje, které jí umožní bojovat za své zachování.[5] Takovými nástroji jsou zákony, které svobodu projevu mohou omezit, ale pouze za předpokladu, že se jedná o opatření nezbytná v demokratické společnosti. Co to znamená? Že omezení projevu je přípustné pouze tehdy, pokud souvisí s ochranou práv a svobod druhých, bezpečností státu, veřejnou bezpečností nebo ochranou veřejného zdraví a mravnosti. Jde tedy o konflikt hodnot. Nezbytnost zásahu do svobody přezkoumává po zákonodárcích Ústavní soud.

V českém právním řádu je omezení svobody projevu z výše zmíněných důvodů relativně běžné. Jedná se například o regulaci klasických médií, jako je televizní a rozhlasové vysílání, nebo tištěných médií. Dále se může jednat o regulaci reklamy – vzpomeňme si na nedávný případ pokuty za sexistickou reklamu, kterou úřady udělily jedné z brněnských zastaváren.[6] Krajním příkladem může být i trestněprávní regulace. Trestní zákoník obsahuje řadu trestných činů, které se svobody projevu dotýkají – ať už jde např. o schvalování trestného činu nebo o pomluvu.

Je důležité si uvědomit, že to, co platí o svobodě projevu mimo prostředí internetu, platí úplně stejně i v jeho prostředí. To tedy logicky znamená, že jakékoliv omezení svobody projevu musí splňovat výše uvedený ústavní postup. Na druhou stranu jakékoliv omezení týkající se veřejného prostoru platí i pro internet. Pokud se tedy jednotlivec dopustí nějakého deliktu, porušení právní povinnosti, je za něj odpovědný i na internetu. Internetové médium pak odpovídá za svůj obsah stejně jako vlastník jakéhokoliv jiného média. Pokud tedy obsahuje lži, pomluvy, nenávistné projevy nebo dokonce projevy terorismu, hrozí mu náležitá občanskoprávní, správněprávní či dokonce trestněprávní sankce. Typicky se jedná o činy související s šířením lži o druhých nebo spojené s nenávistnými projevy. V návaznosti na to, jak je čin závažný, se pak může jednat buď o přestupek, nebo o trestný čin. V tuzemsku začaly padat za trestné činy na internetu první nepodmíněné tresty. Krajský soud v Plzni například koncem března odsoudil pachatele trestného činu podpory a propagace terorismu na pět a půl roku odnětí svobody (rozhodnutí je zatím nepravomocné).[7]

Na rozdíl od jednotlivců nebo internetových médií však sociální sítě jako „pouzí“ zprostředkovatelé nenesou za svůj obsah žádnou právní odpovědnost. Ve Spojených státech je tato imunita díky zákonu z roku 1996 podobně silná. Před odpovědností, kterou za obsah nesou tradiční média, chrání internetové giganty, jako je třeba Facebook, známý paragraf 230. Situace se ovšem začíná pomalu měnit. Před americkým Nejvyšším soudem se momentálně řeší několik případů, které se paragrafu 230 dotýkají. Jeho aktuálně nejkonzervativnější soudce Clarence Thomas již dříve vyjádřil svou nespokojenost se způsobem, jak široce je imunita americkými soudy interpretována.

Evropská unie jako lídr regulace?

Evropská komise se tímto nevyváženým stavem zabývá už dlouho. Nejprve formou dohod se zástupci sociálních sítí, které měly deklaratorní charakter a nebyly právně vymahatelné. Závazný naopak je, resp. bude dvojbalíček nařízení. Konkrétně jde o akt o digitálních trzích (DMA) a akt o digitálních službách (DSA).[8] DMA, který je na rozdíl od DSA už platný, například stanovuje, že sociální sítě budou povinny umožnit smazat aplikace a účty stejně snadno, jako se k nim dá přihlásit. Jinými slovy bude možné smazat svůj účet a veškerá data.

DSA, který by měl začít platit v dohledné době, má za cíl, „aby to, co je nelegální offline, bylo vnímáno a řešeno jako nelegální také online“.[9] Ve vztahu ke svobodě projevu je důležité například to, že platformy budou povinny zveřejňovat části algoritmů, což pomůže odhalovat umělé ponížení dosahu jednotlivých příspěvků (shadow banning). Svoboda projevu samozřejmě není svobodou dosahu, ale jistě s ní úzce souvisí a uživatel by měl mít přehled o tom, proč a jak byl jeho dosah ponížen. Obzvlášť pokud prokazatelně dochází k politickému ovlivňování. Jedním dechem je však třeba upozornit na to, že v samotném kódu jednotlivých sítí se občas nevyznají ani sami vývojáři sociálních sítí, natož pak veřejnost. To způsobuje mírné obavy o to, jak a jestli bude možné změny v kódu vůbec detekovat.

Úplně nejpodstatnější je ta část DSA, která sociálním sítím ukládá povinnost umožnit všem uživatelům označovat nezákonný obsah. Platformy budou mimo to spolupracovat s tzv. „důvěryhodnými oznamovateli“. Ti budou mít prominentní status při nahlašování a o jejich hlášeních bude muset být rozhodnuto přednostně a neprodleně. Soulad s pravidly budou v rámci sociální sítě kontrolovat pověřené osoby. Uživatelé a důvěryhodní oznamovatelé budou tedy nahlašovat nezákonný obsah a pověřené osoby budou nahlášení kontrolovat. Zásadní je, kdo bude vyřizovat případné stížnosti proti rozhodnutím pověřených osob. Tím by se měli zabývat tzv. „koordinátoři digitálních služeb členského státu“, které na základě předem daných pravidel vybere členský stát. Koordinátoři tak budou v podstatě odvolacím orgánem, který rozhodne, jestli byl daný zásah v souladu s právem.

Dalším opatřením bude povinnost sociálních sítí provádět jednou ročně posouzení, vyhodnocení a následné snižování rizik v souvislosti s dezinformacemi, manipulacemi voleb, násilím a hrozbami pro nezletilé. Tato opatření budou podléhat nezávislým auditům. Pokud

INZERCE

Časopis Kontexty od čísla 1 / 2023 lze nyní zakoupit v elektronické podobě (pdf) na stránkách internetového knihkupectví Kosmas: www.kosmas.cz za 100 Kč.

provozovatelé sociálních sítí nebudou dodržovat pravidla, budou moci být pokutováni až šesti procenty z jejich celosvětového obratu. Toto pravidlo ovšem opět vyvolává i důvodné obavy. Pokud totiž sociální síť na základě auditu stanoví striktní pravidla, umožní se tím ovlivňování obsahu.

Vše výše zmíněné znamená jedno: je klíčové, kdo bude vykonávat dohled nad zákonností příspěvků, kdo bude odvolacím orgánem a také nezávislým auditorem. Obsazování těchto pozic musí být transparentní. Lidé vykonávající tyto pravomoci by měli být nestranní a nezávislí, podobně jako soudci. Velká pozornost by měla být věnována jejich odbornosti. A to nejdůležitější nakonec – instituce zajišťující výkon zmíněných pozic nesmějí být vybírány pouze z jedné strany názorového spektra, což se bohužel často stává i na úrovni Evropské unie. Namístě je tak velká opatrnost.

Závěrem

Svět sociálních sítí čekají velké změny. Je více než jisté, že doba, kdy nenesly žádnou odpovědnost za svůj obsah, končí.

Zabývat se problematikou svévolných zásahů sítě do svobody projevu je zásadní. Existuje riziko, že větší množství právně vymahatelných pravidel povede k většímu omezení a ovlivňování obsahu na sociálních sítích. V České republice, ale i v celé Evropské unii tak bude klíčové zajistit nezávislost důvěryhodných oznamovatelů, koordinátorů digitálních služeb či auditorů, kteří budou mít rozhodující vliv na to, který obsah bude blokován. Důležité je také zajištění efektivního a rychlého přezkumu zásahů do obsahu.

Sociálních sítí se ale netýká jen debata o svobodě projevu, stále častěji jsou skloňovány i souvislosti s bezpečnostní problematikou. Příkladem mohou být aktuální snahy o regulaci TikToku, které se už v několika případech přetavily do konkrétních právně závazných opatření. Častý je třeba jeho zákaz na služebních zařízeních státních zaměstnanců. V Indii již byl zakázán úplně, Spojené státy ji mohou brzy následovat. Podle mnohých totiž aplikace čínského původu může pro její uživatele představovat bezpečnostní riziko kvůli shromažďování osobních údajů.

To vše nasvědčuje tomu, že veřejná debata o sociálních sítích nekončí, ale teprve začíná. ■

1 https://psyarxiv.com/ay9q5
2 https://www.washingtonpost.com/politics/2022/04/12/now-warning-about-hunter-biden-laptop-disinfo-guy--who-leaked-it/
3 https://echo24.cz/a/SNrem/necenzurovana-socialni-sit--parler-je-offline-o-moznost-na-ni-psat-prislo-10-milionu--lidi
4 https://www.reuters.com/legal/litigation/us-meta-spar--over-date-antitrust-trial-2022-02-23/
5 https://journals.muni.cz/cpvp/article/view/5901
6 https://pravo21.cz/pravo/sexisticka-reklama-pod-drobnohledem-nejvyssiho-spravniho-soudu-jde-o-spolecensky--prelomovy-rozsudek
7 https://www.forum24.cz/soud-vymeril-cermakovi-za-podporu-terorismu-a-vyzvy-k-nasili-pet-a-pul-let-vezeni/
8 https://eur-lex.europa.eu/legal-content/CS/TXT/?uri=CELEX:52020PC0842
9 https://archiv.hn.cz/c1-67061210-eu-se-dohodla-na-pravidlech-prisnejsi-regulace-obsahu-na-socialnich-sitich

Jan Hroudný (1998), student práv na Masarykově univerzitě, analytik Pravého břehu – Institutu Petra Fialy.

Michal Chládek (1995), advokátní koncipient, analytik Pravého břehu – Institutu Petra Fialy.

Weronika Tomaszewska

Jednací sál Evropského parlamentu ve Štrasburku. Foto: European Parliament

Jde politika ruku v ruce s etikou?

Rozhovor s Ryszardem Legutkem

„Evropská unie vytvořila systém, ve kterém je zakódována demoralizace," říká polský filosof a europoslanec Ryszard Legutko (Evropští konzervativci a reformisté, ECR) v souvislosti s korupční aférou Katargate, která již několik měsíců otřásá Evropským parlamentem. Skandál spojený zejména se jménem řecké místopředsedkyně Evy Kailiové ze skupiny Pokrokové spojenectví socialistů a demokratů, která měla spolu s některými dalšími poslanci v EP za úplatky lobbovat v zájmu Kataru a Maroka, je podle mnohých pouze pověstnou špičkou ledovce. Otevírá to řadu otázek nejen o vztahu politiky a etiky, ale i o povaze samotných unijních institucí. Jsou v dohledu nějaká nápravná opatření, která by prosadila změny?

Sledujeme-li v Polsku i ve světě politický život a politiky, vnucují se nám otázky týkající se etičnosti jejich jednání. Jde politika ruku v ruce s etikou?

Spojení etiky a politiky představuje věčný problém. Etika je reflexí dobra, osobních ctností a morálních rozhodnutí, které se týkají především jednotlivého člověka a jeho vztahů s ostatními. Politika představuje odlišnou, samostatnou oblast: jde o umění získat a vykonávat moc v zájmu dosažení společných cílů celé společnosti. Morálně zdatný člověk může být hloupým a škodlivým politikem, zatímco dobrý politik může někdy být

člověkem z hlediska morálky zpochybnitelným. Politické konání je často spojeno s morálními ústupky, neboť ke společnému cíli vedou různé metody a za jejich použití se nějakým způsobem platí. Poláci počínaje koncem 18. století přemýšleli, co Polsku více prospívá – zda ozbrojený boj, nebo drobná buditelská práce. Každá z obou strategií měla svá rizika, za každou z nich se platila morální cena. Ozbrojený boj vedl ke krveprolití, k represáliím a k ještě většímu ujařmení Poláků. Drobná buditelská práce nás nejednou vzdálila od nezávislosti a vedla k přivykání nesvobodě. Politici proto někdy činí morální ústupky, což jim bývá odpuštěno, posílí-li tím společné dobro a dosáhnou úspěchu. Politika se pohybuje mezi dvěma fatálními krajnostmi – na jedné straně je to přesvědčení, že dostatečným odůvodněním činnosti je slušnost, oprávněnost našich požadavků, na straně druhé jde o názor, že sama slušnost a oprávněnost nehrají žádnou roli, protože se počítá pouze výsledek. Politika tak ze samotné podstaty nemá být morálním konáním, to však neznamená, že může být nemorální nebo amorální.

A co když politika začne zcela postrádat etiku?

Politik je člověk, který disponuje mocí, a s mocí jsou vždy spjata pokušení. V zájmu získání a udržení či dokonce rozšíření moci se někteří politici rozhodují lhát, podvádět nebo porušovat ostatní morální pravidla. Podobný postup je ovšem krátkozraký. Jakmile politika zabředá do nemorálnosti, hrozí nám porušování veškerých zásad a destrukce sociálního života. Řecký historik Thukydides, který patrně nejlépe popsal logiku politického jednání, říká, že čím je politický konflikt hlubší, tím větší je pokušení použít nemorální prostředky. Thukydides vylíčil občanskou válku v jednom z řeckých občanských států a zaznamenal jeho postupnou degeneraci v podobě rostoucí nenávisti, úplné degradace jazyka, všudypřítomné lži a násilí. Lidé se tehdy začínají chovat podle, jak by se však nechovali v jiné, normálnější situaci. Přeneseme-li si jeho zjištění na dnešní dobu a položíme si otázku, nakolik současný konflikt změnil náš dnešní politický život a do jaké míry nás zdemoralizoval, zjistíme, že demoralizace dále pokračuje; jak v Polsku, tak v Evropě.

Věci, které byly ještě nedávno považované za šokující, se dnes stávají normou?

Jde dokonce o něco ještě horšího. Evropská unie vybudovala systém, v němž zůstala zakódována demoralizace. Jde o systém s nejasnou strukturou moci. Jinými slovy, nikdo neví, kdo v něm vládne a podle jakých zásad, což evidentně oslabuje kontrolu, nahrává úpadku, zkaženosti, vnáší do hry lež a mystifikaci. Systém byl navíc koncipován tak, aby unijním institucím umožnil stále větší moc, což je svádí k natahování a porušování zákonů. Není proto divu, že v takové situaci vzniká prakticky beztrestný politický monopol, který nelze vzhledem k tomu, že v něm chybějí jasné zásady, usvědčit a pohnat k zodpovědnosti a který tvrdě likviduje všechny myšlenky a mocenská centra, jež ho ohrožují. A všechno to je ponořeno ve velké lži. Unie vytvořila matoucí jazyk, a matoucí jsou všechny jeho základní pojmy. Když se v Unii hovoří o „diverzitě“ a „pluralismu“, jde ve skutečnosti o udržení monopolu a o marginalizaci opozice. Je-li řeč o „právním státě“, myslí se tím odůvodnění páchaného bezpráví. Je-li řeč o „svobodě médií“, jde o zavádění ideologické a politické cenzury. Pozoruji-li zdemoralizované evropské politiky, nedospívám k závěru, že to

jsou zlí lidé. Ale jsou to lidé slabí. V takových situacích si připomínám Thukydida a představuji si, že by se chovali slušněji v podmínkách menšího úpadku, kde by zavazoval jasný jazyk.

A co Polsko? Na ostré útoky proti vládě jsme si zvykli, ale v poslední době máme co do činění i s agresivním obviňováním osobností, které formovaly naši identitu.

Pro současnou situaci je příznačný hluboký konflikt, téměř takový, jaký popisuje řecký historik. Rozdíl spočívá v tom, že studenou občanskou válku u nás vyvolala a praktikuje pouze jedna strana. Vláda se chová dost zdrženlivě především z toho důvodu, že toho má nyní dost na práci. Opozice naproti tomu založila celý svůj *raison d'être* na agresi. A její agresivita už dosáhla takového stupně šílenství, že likviduje samotné agresory, jejich mysli, jejich základní morální reakce i jejich stud. Co si máme myslet o myšlenkové a morální úrovni lidí, kteří bez mrknutí oka obviňují nejvíce protiputinovské stranické uskupení ve třetí Rzeczpospolité, že je proputinovské? V lepším případě jde o krajní cynismus, v tom nejhorším jde o politický amok. Podobný amok se však nemůže u lidí, kteří mu podléhají, obejít bez vážných mentálních a morálních následků. Eskalace lží a obvinění se v menší míře dotýká těch, proti nimž jsou namířeny, ale především morálně devastuje ty, kdo je vypouštějí z úst. Vezměme si poslední útok na papeže Jana Pavla II. a na kardinála Adama Sapiehu. Neopírá se o žádná fakta, dokonce ani o pravděpodobnost jakýchkoli fakt. Jeho zdrojem je čirá nenávist. Lidé, kteří ji rozsévají, pozbyli jakoukoli péči o společné dobro a o Polsko a jejich jednání ovládá výlučně touha ničit. Jsou v podstatě

Ryszard Legutko.
Foto: European Parliament

produktem logiky stupňující se agrese. Mohli jsme už dříve předvídat, že se v určitém okamžiku takoví lidé objeví a napadnou papeže nebo „nezlomného knížete", jak byl pro svůj odpor vůči nacistům a komunistům nazýván právě krakovský arcibiskup Sapieha. Pokud tyto lži v některém okamžiku nezastavíme, musíme si položit otázku, co se stane dalším cílem agresivity jejich původců. Ale tento útok bohužel odhalil širší rozsah demoralizace. Postihla totiž i ty, kdo mlčí. Politika otrávila duši i jim a nakazila je zbabělostí. Jak si jinak vysvětlit mlčení Jagellonské univerzity, kde Karol Wojtyła studoval a přednášel a kde obdržel čestný doktorát?

Nemělo by to být tak, že by se měl odpovědný politik soustředit především na plnění svých povinností vůči voličům, a právě tím pěstovat svoji popularitu, a ne si vyrábět vlastní značku mlhavými a často demagogickými hesly a hraním na emoce? Máme tu příklad Radosława Sikorského a jeho příjmů ze Spojených arabských emirátů – on sice tvrdí, že všechno je v souladu se zákonem, ale podobná finanční spojení vždy přinášejí velké riziko.

Jsou určité zásady, dobře známé a respektované, které musejí být závazné, má-li se zastavit demoralizace. Takovou zásadou je například vyloučení konfliktu zájmů. Pokud politik dostává peníze za to, že radí nějaké cizí vládě, nesmí se potom podílet na jakýchkoli akcích sledujících prospěch této vlády. Vždy je tu podezření, že nemůže být nestranný. Netýká se to jen politiků, ale i novinářů. Dnes si dovolují tuto zásadu porušovat ti, kdo příslušejí k politickému mainstreamu, a mají tak monopolní postavení. Vezměme si příklad americké novinářky Anne Applebaumové. Je to významná novinářka, autorka skvělých knih, ale od jisté doby se věnuje polským tématům a podporuje politickou linii svého muže Radosława Sikorského a jeho strany. To je absolutně skandální a nepřípustné. Americké a polské salony to však považují za něco zcela normálního, což jen potvrzuje stupeň jejich demoralizace. V určitém smyslu jde jen o variantu „Neumannovy doktríny". Politik Občanské platformy Sławomir Neumann bez obalu říká: Patříš-li k nám, můžeš všechno, budeme vždycky při tobě. [Neumann doslova prohlásil: *Budeme tě bránit jako nezávislost*. Pozn. překl.]

Máme tu zmíněnou „Neumannovu doktrínu", v Evropském parlamentu Katargate. Jsou podle vás v dohledu nějaká nápravná opatření, která by prosadila změny? Mám dojem, že v případě unijních institucí vše končí tvrzením: něco možná děláme špatně, ale není to tak zlé jako zlo, kterého se dopouštíš ty – v případě Poláků jde o onen již mytický „právní stát".

Skandál v Evropském parlamentu není jen příkladem zkorumpovanosti jednotlivých poslanců, ale jde rovněž o důkaz, že tato instituce byla špatně vymyšlena a můžeme jen uvažovat o tom, je-li vůbec k něčemu potřebná. Kolem korupce skupiny levicových poslanců bylo hodně halasu, ale nevím, zda se tím něco změní. Mějme na paměti, že unijní instituce se chovají neuvěřitelně stranicky. Ovládla je jedna politická konstelace, která hájí své lidi a svoji linii, a to rovněž v těch institucích, které mají ostatní kontrolovat. Neumannova doktrína je do jisté míry závazná rovněž v Unii: naši mohou a my je budeme bránit, ti druzí nesmějí a je budeme napadat. To všechno způsobuje, že v Unii není možné se odvolávat na zásady, protože jsou interpretovány stranicky. Existuje-li zásada, že nemůže existovat konflikt zájmů, musí se týkat všech – a není důležité, z které jsou politické strany. Existují-li určité zásady týkající se shromažďování, nemohou se věci mít tak, že když je v Polsku policie napadána demonstranty, Unie útočí na polskou vládu, zatímco když ve Francii policie mlátí demonstranty, tak se nic neděje. Všechny musí zavazovat zásada, která se aplikuje nezávisle na tom, jde-li o Francii, Polsko nebo Českou republiku. Unie tak bohužel nefunguje: kdo má moc, ten ohýbá zásady ve svůj prospěch. Jedni to dělají velice drasticky, jiní méně. Dokud však v Unii povládne stranictví, bude demoralizace stále na postupu. ■

/ *Tygodnik Sieci*, 9. dubna 2023. Z polštiny přeložil Josef Mlejnek. /

Ryszard Legutko (1949), polský filozof, politik, publicista, autor knih se sociálně-politickou tematikou, znalec a komentátor Platónova díla. Od roku 2009 je poslancem Evropského parlamentu.

Tomáš Šmíd

Baku, hlavní město Ázerbájdžánu.
Foto: Wikimedia Commons

Ázerbájdžán – území ruského strategického zájmu

Rusko pojí s kavkazským regionem celá řada vazeb, které jej činí v geopolitickém uvažování unikátním. Analýza ruských postupů v Arménii, Ázerbájdžánu a Gruzii, tedy kmenových státech jižní části této oblasti, bezesporu lépe objasňuje řadu kroků, které Kreml uplatňoval a uplatňuje i na Ukrajině – již jen proto, že dění na Ukrajině se s děním na Jižním Kavkaze v kontextu ruské geopolitické praxe do nemalé míry ovlivňuje. Po představení specifického vztahu Ruska a Gruzie, které jsme přinesli v minulém čísle, se nyní zaměříme na Ázerbájdžán.

Severní a Jižní Kavkaz

Po rozpadu Sovětského svazu musela Moskva vycházet z faktu, že jihokavkazské země se staly formálně nezávislými, kdežto Severní Kavkaz zůstal pod ruskou svrchovaností. Nicméně velkou část Severního Kavkazu tvoří neruské a neslovanské národy, z nichž většina více či méně formuje svoji identitu mimo jiné i na protiruských resentimentech a nemalá část místních etnik sní přinejmenším o dekolonizaci. Severokavkazské národy vyjma Osetinců a části Kabardinců

vyznávají islám (s výjimkou části dagestánské, vesměs etnicky ázerbájdžánské populace se jedná o *sunnu*), což z nich činí součást islámské *ummy*, jakkoliv od centra islámského světa geograficky izolovanou.

Jižní Kavkaz je na rozdíl od Severního tvořen v mnohem větší míře křesťanskými národy – monofyzitští Arméni, pravoslavní Gruzíni, (jižní) Osetinci a velká část Abcházců. Avšak nejpočetnější národ regionu, Ázerbájdžánci, vyznává díky dlouhé společné historii s Persií šíitskou variantu islámu. Sunnitů je zde mnohem méně, a Jižní Kavkaz tak severokavkazské sunnity fakticky odděluje od zbytku islámského světa (od Střední Asie je dělí Kaspik). Díky této náboženské spřízněnosti měli Rusové v Gruzii a Arménii vždy mnohem více spojenců, zatímco šíitští Ázerbájdžánci pro ně představovali nacionalistickou panturkickou hrozbu.

Na druhou stranu na rozdíl od Severního Kavkazu žije na Jižním Kavkaze minimum etnických Rusů, a už vůbec ne kompaktně na určitých územích – žijí spíše ve městech typu Baku, Jerevan, Tbilisi či Batumi a mnohdy ve smíšených manželstvích (typicky ještě v podobě ruská žena a „jihokavkazský“ muž).

Palác Širvanšáhů v Baku, chráněná památka na seznamu UNESCO. Foto: Wikimedia Commons

Existenční otázky

Kontrolu nad Jižním Kavkazem – potažmo celým Kavkazem, protože faktická kontrola toho severního nebyla nikdy zcela nezpochybnitelná – Rusko potřebovalo upevňovat z několika důvodů, přičemž řada z nich má skutečně existenční charakter. Rusko nemohlo ignorovat, že po rozpadu SSSR se o tento region začal zajímat Západ v čele s USA. Kavkaz je pro Rusko důležitý jak z hlediska kontroly transportu surovinového bohatství z kaspické pánve (přičemž v této souvislosti hraje hlavní roli právě Ázerbájdžán), tak z důvodu jakési bariéry před islámem, což je skutečně staletý zájem, jenž je vlastní všem režimům, které v Rusku kdy vládly. Jak se ukázalo na čečenském (a dagestánském) případě, ztráta kontroly v této oblasti znamenala rozšíření radikálních islámských tezí i do dalších oblastí Severního Kavkazu, a dokonce i do Povolží a Tatarstánu, což je už téměř středoruské území.

Proto se Rusko na Jižním Kavkaze koncentruje na vytvoření pásu států Ruské federaci přinejmenším přátelských, a ještě lépe na ní co nejvíce závislých. To s sebou logicky nese snahu o zadržování vlivu západních mocností v čele s USA a jejich spojenců v regionu a z toho plynoucí potlačování snah především Gruzie, ale i Arménie a Ázerbájdžánu o integraci do euroatlantických struktur.

Postavení Ázerbájdžánu

Ázerbájdžán má v ruské politice na Kavkaze své speciální místo a lze s čistým svědomím konstatovat, že oproti Arménii i Gruzii má Ázerbájdžán vůči Rusku nejvýhodnější pozici. Je ze všech tří jihokavkazských zemí nejrozlehlejší (a to i fakticky bez započítání území, jež ovládají Arméni), nejlidnatější a disponuje bohatými zásobami ropy a zemního plynu. Na rozdíl od Arménie s Ruskem přímo sousedí, a to jak na souši (hranice s federativní republikou Dagestán vedoucí vesměs velehorským terénem), tak v Kaspickém moři. Ázerbájdžán disponuje nejstrategičtější pozicí, jelikož spojuje Velký kavkazský hřbet se Střední Asií (skrze Kaspické moře) a Blízkým a Středním východem (díky hranici s Íránem). Ázerbájdžán má také po většinu postsovětského období nejrychleji rostoucí ekonomiku na Jižním Kavkaze.

V ázerbájdžánsko-ruském případě je třeba brát v potaz i ruskou menšinu v Ázerbájdžánu a menšiny dagestánských národů, které žijí u vzájemných hranic a mají tedy iredentistický potenciál – především Lezginové a Avaři. Rusové oficiálně tvoří třetí největší etnickou skupinu v Ázerbájdžánu, a to po Ázerbájdžáncích samotných a Lezginech. Oficiální údaje udávají přibližně 135 tisíc Rusů, přičemž naprostá většina z nich žije v Baku. Počet Lezginů se odhaduje těžce – ázerbájdžánská vláda jejich počet záměrně podhodnocuje, ale i oficiální údaje ukazují, že je jich asi 180 tisíc. Dagestánští experti oproti tomu pracují s odhady až 450 tisíc. Důvěryhodní etnologové uvádějí asi 300 tisíc Lezginů žijících primárně v severoázerbájdžánských okresech a v Baku. Avarů žije v Ázerbájdžánu oficiálně 53 tisíc, většinou na severozápadě země, podle odhadů skutečného počtu je jich ale cca 80 tisíc. Kromě Náhorního Karabachu je zde tedy další potenciál pro územní změny, přičemž v případě Lezginů se jedná o početnější etnikum, než jsou karabašští Arméni, kterých bylo před rokem 2020 zhruba 140 tisíc.

Otázka Náhorního Karabachu, území s většinově arménským obyvatelstvem, je specifická tím, že jeho moderací Rusko ovlivňuje dění jak v Ázerbájdžánu, jehož teritoriální integrita byla faktickým odtržením Náhorního Karabachu narušena, tak v Arménii. Konflikt v Náhorním Karabachu má nesmírně komplexní příčiny a rozhodně se nejedná pouze o důsledek ruské, potažmo sovětské národnostní politiky. Nicméně jak carský dvůr, tak sovětští vůdci a následně i představitelé Ruské federace se s arménsko-ázerbájdžánským etnoteritoriálním sporem naučili manipulovat v klasickém duchu *divide et impera*. Když roku 1988 vypukl ozbrojený konflikt, Rusko se postavilo spíše na stranu Arménie. Arménům se do roku 1994 podařilo Náhorní Karabach ovládnout a spolu s ním dostali pod kontrolu i sedm okresů samotného Ázerbájdžánu. Nová situace, jež měla charakter statu quo více než dvacet let, však byla postavena pouze na příměří z května 1994. Z horké první války, která probíhala především v letech 1992–1994, se stal zamrzlý konflikt a z Náhorního Karabachu de facto stát. Rusko ovšem jeho nezávislost nikdy neuznalo, což ostatně neučinila ani Arménie, která kalkulovala s pozdějším připojením ovládnutého území.

Dalším rozměrem vzájemných vztahů je fakt, že Ázerbájdžán je nedemokratická země, kde vládne regulérní diktatura, jež má až sultanistické rysy (například dědění funkce prezidenta z otce na syna). To znamená, že v mnoha

otázkách má putinovské Rusko k bakuskému režimu mentálně blíže než k tbiliskému, a po roce 2018 i jerevanskému.

Ázerbájdžán má v geografické blízkosti přirozeného spojence, který disponuje statusem regionální velmoci – je jím kulturně a jazykově velmi blízké Turecko, s nímž navíc Ázerbájdžán díky exklávě Nachičevan přímo sousedí. Pro Turecko je Ázerbájdžán branou do Střední Asie k dalším spřízněným turkickým národům.

Moskva z těchto důvodů považuje Ázerbájdžán za strategického partnera a přistupuje k němu s mnohem větší opatrností, ba v některých aspektech až s respektem. Nicméně postsovětský syndrom staršího bratra nevymizel ani v tomto případě, a při snahách udržet si v Ázerbájdžánu co největší vliv Rusko neváhá užívat řadu mocenských nástrojů a taktik. Mnohé z nich představují pro juniorního partnera bezpečnostní hrozbu.

Pohled do minulosti – právní status Kaspického moře

Ázerbájdžán se začal emancipovat od ruského vlivu už v první polovině 90. let během první války o Náhorní Karabach, kdy Arménii podporovalo nejen Rusko, ale díky vlivné arménské lobby i USA. Ázerbájdžán se rozhodl přilákat pozornost Západu a eliminovat jeho podporu Arménii skrze nabídku lukrativního surovinového byznysu. V této souvislosti zveličoval údaje o svých zásobách ropy a zemního plynu v kaspické pánvi, nepochybně se však jednalo o lákavé množství. Problém spočíval v tom, že veškerá transportní infrastruktura procházela skrze ruské území, a aby mohly kaspické uhlohydráty hrát skutečně geopolitickou a geoekonomickou alternativu, bylo třeba zajistit koridor pro zásobování západních trhů, jenž by nebyl ovládán žádným velmocenským protivníkem Západu.

V září 1994 došlo k podpisu tzv. kontraktu století, na kterém se shodly Ázerbájdžán, respektive jeho státní společnost State Oil Company of Azerbaijan (SOCAR), spolu s americkými (Amoco, Unocal, Statoil), britskými (BP), ale také tureckými, a dokonce i ruskými firmami. Smlouva byla podepsána na třicet let a měla hodnotu 7,5 miliardy USD. Jednalo se o rozvoj těžby ropy v ropném poli Azeri-Cirag-Gunešli, které bylo objeveno v roce 1970 a je největší v ázerbájdžánském sektoru kaspické pánve. Pro účely vzájemné kooperace byla vytvořena Azerbaijan International Operating Company (AIOC). Tato smlouva byla těžkou ránou pro ázerbájdžánsko-ruské vztahy, ačkoliv ruské společnosti (primárně Lukoil) na ní částečně participovaly. Jednalo se totiž o velký zásah do ruských snah mít určující podíl jak na těžbě, tak na transportu kaspického surovinového bohatství.

Je však třeba dodat, že vzájemné vztahy byly velmi vyostřené ještě před tímto kontraktem. Do značné míry to byl důsledek politiky prvního ázerbájdžánského prezidenta Ajaze Mutalibova, což byl nacionalistický a protirusky naladěný politik. Když ho politicky smetly prohry na karabašské frontě a místo něj nastoupil bývalý generál sovětské KGB Hejdar Alijev, vztahy s Moskvou dostaly mnohem pragmatičtější ráz. Alijev zdaleka nebyl tak protirusky naladěn a jedním z jeho kompromisů bylo právě zařazení ruských firem do kontraktu století. Nicméně celkově bylo Rusko s vývojem v této oblasti nespokojeno a snažilo se celý kontrakt zpochybnit.

Přímo ve vztahu k těžbě Rusko dlouho používalo kartu právního statusu Kaspického moře. Ve sporech o právní status Kaspiku vznikla spojenecká osa Moskva–Teherán, jelikož Rusko a Írán se opíraly o staré smlouvy mezi Sovětským svazem a Persií z let 1921 a 1940, kdy o situaci rozhodovaly pouze tyto dvě země a na základě těchto bilaterálních smluv připadalo cca 90 % vodní plochy Sovětskému svazu. Po jeho rozpadu se obě země snažily toto uspořádání zachovat a nutily nově vzniklé státy využívat kaspické bohatství pouze s přímým souhlasem Moskvy či Teheránu. Klíčová byla otázka, zda se má Kaspické moře považovat za moře či jezero. Rusko prosazovalo variantu „jezero", aby mohlo trvat na principu společného vlastnictví, zatímco nové státy prosazovaly variantu „moře", aby mohla být vodní plocha rozdělena v souladu s mezinárodním mořským právem do národních sektorů, v nichž by byly svrchovanými suverény.

Rusko dlouhodobě nebylo schopno čelit miliardovým investicím, které měly přímou vládní podporu v Turecku, ve Velké Británii či v USA. Proto do jisté míry ustoupilo a akceptovalo variantu „moře", přičemž se ovšem opět pokusilo zabránit tomu, aby mohl Ázerbájdžán své ropné bohatství nerušeně využívat. V roce 1996 tehdejší ruský ministr zahraničních věcí Jevgenij Primakov navrhl, aby byly zřízeny výlučné ekonomické zóny jednotlivých států až do 45 námořních mil od pobřeží s tím, že by ve středu platil režim volného moře. Zdánlivě kompromisní varianta byla pro Ázerbájdžán záludná v tom, že nejbohatší naleziště ázerbájdžánského sektoru se nalézají vně čtyřicetipětimílové zóny. O dva roky později přišlo Rusko s návrhem, aby do národních sektorů bylo rozděleno mořské dno s tím, že na vodní ploše by dál platil princip společného vlastnictví.

Rusko ani Írán s vyřešením sporu rozhodně nespěchaly, protože obě země měly klíčová naleziště v jiných částech svého území, naopak Ázerbájdžán (spolu s Kazachstánem a Turkmenistánem) na tomto území životně závisel. Pro Rusko bylo podstatné dosáhnout odmítnutí aplikace mezinárodního mořského práva, a to nejen kvůli právu na zdroje z mořského dna, ale také kvůli plavbě. Mořské právo totiž stojí na volné plavbě, kterou by krom regionálních aktérů mohly využívat další státy, což by do hry vtáhlo i Volžsko-donský průplav. Toto umělé spojení Kaspiku se světovým oceánem prochází ruským vnitrozemím a jeho otevření volné plavbě Rusko chápalo jako nepřípustné bezpečnostní riziko.

K podpisu stabilnější konvence došlo až 12. srpna 2018 v kazachstánském Aktau na 5. summitu o Kaspickém moři. Pětice kaspických zemí se dohodla na kompromisu, že Kaspické moře je speciální případ, a tudíž nebude považováno ani za moře, ani za jezero. Konvence o právním statusu Kaspického moře je postavena na principu, že vodní hladina bude rozdělena podle mořského práva, což znamená, že do patnácti námořních mil od pobřeží se jedná o výlučné území daného státu a dalších deset námořních mil má právo výhradního rybolovu. Žádná část hladiny není považována za mezinárodní vody, nicméně otázka dna Kaspického moře nebyla plně uzavřena ani touto konvencí. V této otázce se odkazuje na bilaterální dohody, což stále dává prostor pro manipulace a vydírání, jelikož právě dno je podstatné pro těžbu energetických surovin.

„Západní“ ropovod

Ázerbájdžán byl stejně jako jeho dva jihokavkazští sousedé původně závislý na dodávkách zemního plynu od ruského Gazpromu. Nicméně v roce 1999 došlo k objevení gigantického plynového pole Šah Deniz ležícího v Kaspickém moři zhruba 100 km od Baku. Tím začal proces měnící postupně Ázerbájdžán z importérské země na vývozce. Dovoz ruského plynu byl dramaticky snížen, Ázerbájdžán se stal roku 2007 čistým vývozcem, a Moskva tím přišla o nemalý kus svého vyděračského potenciálu. Silnější pozici a také větší zájmy tedy Rusko mělo v otázce transportu kaspického surovinového bohatství. Doposud byla ázerbájdžánská ropa transportována výhradně přes území RSFSR. Na přelomu 20. a 21. století byla ovšem největším tématem otázka transportu ázerbájdžánské ropy na západní trhy mimo ruské území. To Moskva vnímala s velkou nelibostí a ke zpochybnění „západního směru“ použila zamrzlé etnopolitické konflikty. Nejvíce jí posloužil Náhorní Karabach, ale k podkopávání stability a bezpečnosti případného ropovodu směřujícího na západ využívala i konflikty v Abcházii a Jižní Osetii, otázku lezginského či avarského iredentismu a do určité míry i turecko-kurdský konflikt. Potenciální „neruský“ ropovod nemohl nijak obejít východní Turecko, neměl-li záviset (jako již existující Baku–Novorossijsk či Baku–Supsa) na následném transportu lodními tankery přes úžiny Bospor a Dardanely. Otázka tureckých úžin je totiž velkým ruským geopolitickým traumatem už několik staletí, jelikož nejkratší cestu do teplých moří pro ruské lodě ovládá Turecko.

Projekt „západního“ ropovodu existoval už od raných 90. let, přičemž diskutováno bylo

Výstavba ropovodu BTC. Foto: Alarko

několik variant. Jednou z nich byl tzv. ropovod míru, který prosazovali Američané bezprostředně po ukončení bojů v Náhorním Karabachu roku 1994. Tento návrh předpokládal konec ropovodu ve středomořském tureckém přístavu Ceyhan, čímž by odpadl problém lodní přepravy přes turecké úžiny. Z hlediska geografické vzdálenosti to byla nejkratší, a tedy i nejlevnější trasa a američtí diplomaté navíc kalkulovali, že společný energetický projekt takového významu by přispěl k posílení míru a stability mezi znesvářenými stranami a snížil by význam arménsko-ruského spojenectví. Jeho trasa měla ovšem z Ázerbájdžánu vést přes Arménii, potažmo přímo přes Náhorní Karabach, na čemž návrh ztroskotal. Ázerbájdžán s takovým návrhem nesouhlasil: odmítal poskytnout svému válečnému nepříteli podíl na zisku z tranzitních poplatků a ještě mu dát do rukou nástroj, kterým by mohl Ázerbájdžán coby producenta kdykoliv vydírat. Nehledě na to, že po vojenských prohrách a faktické ztrátě více než deseti procent území ve prospěch Arménie byla taková varianta neprůchodná i u ázerbájdžánské veřejnosti. Zájem na tomto projektu nemělo ani Rusko a konečně pro návrh nebyla ani část

arménských elit, protože se obávala omezení či přímo ztráty ruské vojenské podpory.

Po několika dalších projektech, které ovšem neřešily obejití tureckých úžin, se prosadil projekt nazvaný Baku–Tbilisi–Ceyhan (dále BTC). Oproti výše zmíněnému návrhu tzv. ropovodu míru byl však BTC mnohem delší, a tedy i dražší, a také bezpečnostní rizika zůstávala nemalá. Ropovod měl vést jen asi dvacet kilometrů od linie, na níž zamrzl karabašský konflikt. Výhrůžky přicházely i od lezginských iredentistů, na gruzínském území měl ropovod procházet i územími s arménským osídlením a poblíž tehdy odbojné Adžárie a ve finále putovat tureckým územím, kde žijí ve velké míře Kurdové považující Turecko za represivní režim bránící jejich samostatnosti (nicméně kurdskou otázku v této souvislosti neřešily ani předchozí návrhy). Přesto tento veskrze (geo)politický projekt nakonec dostal zelenou. Ázerbájdžán nebyl, jak bývá některými kruhy interpretováno, tímto projektem nadšen, ale považoval jej za nejschůdnější – Alijevova vláda byla sice nedemokratická, ale pragmatická. Geostrategické a geoekonomické argumenty nakonec zvítězily, západní partneři se vzdali snů o zapojení Arménie a podpořili BTC.

Projekt BTC byl oficiálně zahájen na základě Ankarské deklarace v říjnu 1998 za účasti Hejdara Alijeva, Eduarda Ševardnadzeho, tureckého premiéra Sulejmana Demirela a dalších předpokládaných participantů – kazachstánského prezidenta Nursultana Nazarbajeva a uzbeckého prezidenta Islama Kerimova. Oficiální položení základního kamene proběhlo 18. září 2002 za účasti prezidentů všech tří zapojených zemí a amerického ministra energetiky Spencera Abrahama. Samotnou stavbu realizovaly firmy z Francie, Řecka, Turecka a USA.

Rusko celou dobu BTC kritizovalo a zpochybňovalo. Považovalo jej za projekt určený k izolaci Ruska a Íránu. Západ sice razil stanovisko, že kaspická ropa má hlavně snížit závislost západních zemí na ropě z Perského zálivu, nicméně již samotná logika celého projektu v sobě inherentně obsahovala zvýšení geopolitické váhy USA na Kavkaze. Cíl emancipovat Jižní Kavkaz od ruského vlivu a posílit západní vliv byl zcela zřejmý a dlužno dodat, že plně legitimní.

Ruská reakce

Rusko se ve snaze překazit realizaci BTC zaměřilo na destabilizaci Gruzie. Osvědčenou pákou se stal i spor o Náhorní Karabach, kde ovšem Rusko muselo být opatrné, jelikož tentýž konflikt sloužil i pro nátlak na Arménii. Čistě na Ázerbájdžán pak tlačilo skrze lezginský iredentismus a separatismus. Lezginské hnutí Sadval mělo vždy ruskou podporu s tou výhradou, že jeho cíle se měly zaměřovat na sjednocení s dagestánskými Lezginy pod svrchovaností Ruské federace a nesměly směřovat ke snahám o vytvoření samostatného Velkého Lezgistánu. Proto ostatně Moskva hleděla vždy s nelibostí na čečensko-lezginské kontakty a zapojování Lezginů do islamisticko-džihádistických sítí v čele s Imaratem Kavkaz, tedy Kavkazským emirátem.

K oslabování Baku se lezginští nacionalisté hodili již od jelcinských dob. V roce 1993 zaútočili na hraniční přechod mezi Ázerbájdžánem a Ruskem, o rok později dokonce zorganizovali teroristický útok v bakuském metru, podle Ázerbájdžánu ve spolupráci s arménskými kruhy. Útok, při němž zahynulo 27 lidí, nebyl řádně vyšetřen, nicméně podíl arménských, potažmo

ruských tajných služeb na jeho organizaci rozhodně nelze vyloučit. A to tím spíše, že ruský občan (lezginské národnosti) Nariman Ramazanov, který byl považován za hlavní postavu celé akce, byl sice ázerbájdžánskými orgány v roce 1996 zadržen, ale záhy byl v rámci výměny zajatců vydán do Ruska, a to přímo na Alijevův příkaz.

Lezginský iredentismus nevychladl ani po stabilizaci Ázerbájdžánu ve druhé polovině devadesátých let. Zanikl sice Sadval, ale nikoliv problém. Oživení podobných nálad bylo zřejmé po uznání Abcházie a Jižní Osetie ze strany Ruska v roce 2008 a ještě více po anexi Krymu. Další dynamiku dal lezginskému nacionalismu pohyb na karabašské frontě v dubnu 2016. Moskva je ovšem i v tomto ohledu opatrná, jelikož radikálnější lezginští nacionalisté žádají větší autonomii i v rámci Dagestánu a část se jich přidala k Imaratu Kavkaz, či dokonce později k Islámskému státu.

Ázerbájdžán na druhou stranu poskytoval útočiště čečenským separatistům. Baku se stalo jedním z center ičkerijské (čečenské nacionalistické) emigrace a „čečenská věc“ měla v ázerbájdžánské populaci obecně širokou podporu. Když později propukly čečenské války, jak v první, tak ve druhé došlo k úmrtí či zajetí ázerbájdžánských státních občanů (v řádu nižších desítek), včetně přímo etnických Ázerbájdžánců. V roce 2000 bylo v Ázerbájdžánu na 10 tisíc čečenských válečných uprchlíků. Nicméně Ázerbájdžán nemohl věrohodně podporovat čečenský separatismus, jestliže se vymezoval proti arménskému. Moskva také hrozila zpřísněním vzájemných vízových a obchodních omezení, což by pro Ázerbájdžán s velkou komunitou v Rusku bylo velmi nepříjemné. V roce 2001 Baku uzavřelo ičkerijské kulturní centrum a k poklesu veřejných sympatií pro čečenský odboj došlo i kvůli stále častějším konfliktům mezi domorodci a čečenskými uprchlíky. Ičkerijský prezident Maschadov oznámil, že Ázerbájdžán přestal být pro Ičkeriji přátelskou zemí a k odcizení přispěla také atmosféra po 11. září 2001. K úplné eliminaci kontaktů mezi Ázerbájdžánem a čečenskými separatisty ovšem nedošlo.

BTC byl i přes veškeré překážky uveden do provozu. K oficiálnímu otevření došlo 25. května 2005 za účasti Ilhama Alijeva, gruzínského prezidenta Michaila Saakašviliho, tureckého prezidenta Ahmeta Sezera, Nursultana Nazarbajeva a amerického ministra energetiky Samuela Bodmana. Putinův zvláštní vyslanec pro energetickou spolupráci Igor Jusufov se ze slavnostního otevření omluvil pro nemoc a žádná náhrada za něj nebyla nalezena.

Spuštění BTC bylo jednoznačně ruskou geopolitickou (méně již geoekonomickou) prohrou, ale rozhodně nezmizely nástroje, kterými mohla Moskva provoz ropovodu komplikovat. Nejspíše nejzávažnější incident představoval útok na ropovod 5. srpna 2008 ve východotureckém městě Refahiye. Došlo k přerušení dodávek na několik týdnů, a ačkoliv byli z útoku nejčastěji obviňováni kurdští povstalci (PKK), kteří na tureckou energetickou infrastrukturu již několikrát zaútočili a dokonce se k tomuto útoku přihlásili, svoji váhu měla i obvinění, že za sabotáží stálo Rusko. Agentura Bloomberg dokonce zveřejnila, že se mělo jednat o ruský kyberútok. Podle jejích zdrojů z prostředí zpravodajských služeb zachytily bezpečnostní kamery krátce před výbuchem dva muže v neoznačených černých uniformách ve stylu speciálních jednotek. Software umístěný v potrubním systému měl vypnout alarmy

a zvýšit tlak v potrubí na tak vysokou úroveň, že explodoval. Celé podezření na ruskou účast umocňuje skutečnost, že k útoku došlo pouhé tři dny před zahájením invaze do Gruzie.

Ropovod byl ohrožen i na podzim 2020, kdy propukla druhá válka o Náhorní Karabach. Ázerbájdžán počátkem října toho roku obvinil arménské síly, že vedly raketovou palbu na BTC v úseku poblíž druhého největšího ázerbájdžánského města Gandža. Arménská strana striktně odmítla, že by na energetickou infrastrukturu záměrně útočila, a dlužno dodat, že k žádnému přerušení dodávek nedošlo. Nicméně hrozba dramaticky vzrostla a netýkala se jen BTC, ale také plynovodu South Caucasus Pipeline (SCP), který vede stejnou cestou jako BTC až do Erzurumu, kde končí a napojuje se na Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline (TANAP), jehož existence je taktéž stvrzením ruské geopolitické prohry v regionu (otevřen byl v červnu 2018 a vede až do Itálie).

Dodávky zbraní

Navzdory otázce kaspických energetických surovin jsou nyní v řadě ohledů vztahy Ruska a Ázerbájdžánu bližší a pragmatičtější. Baku tak zareagovalo na skutečnost, že ruská vojenská a politická podpora Arménii ve sporu o Náhorní Karabach není bezpodmínečná a je mnohem méně výrazná než v devadesátých letech. Pro Rusko je totiž Ázerbájdžán poměrně důležitý také jako odběratel zbraní a vojenské techniky. Rusko dodává zbraně jak Arménii, tak Ázerbájdžánu, tedy oběma stranám konfliktu – tato politika je ukázkovým příkladem ruského manipulativního přístupu a jasným důkazem, že Moskvě tento spor maximálně vyhovuje. V době, kdy Moskva anektovala Krym, rozpoutala válku na Donbase a v arménském prezidentském křesle seděl proruský Serž Sargsjan, který zemi dovedl v roce 2015 do Eurasijské ekonomické unie (EEU), Ázerbájdžán realizoval 85 % svých zbrojních nákupů právě z Ruska. V období od roku 2010 do roku 2014 se dovoz zbraní do Ázerbájdžánu zvýšil o 249 % oproti pětiletce 2005 až 2009. Budeme-li Ázerbájdžán brát jako evropskou zemi, pak 13 % veškerých nákupů zbraní všech evropských zemí realizoval právě desetimilionový Ázerbájdžán. Rusko na jeho horečném zbrojení profitovalo zmíněnými 85 %.

Arménie, která chápe ázerbájdžánské zbrojení nejen jako jasnou hrozbu, ale i jako ruskou zradu, reagovala stále podrážděněji a svoji nelibost artikulovala i oficiální cestou. Ruská strana ji uklidňovala argumenty, že vzájemné dohody s Baku byly podepsány ještě před eskalací konfliktu. Ruský podíl veškerého objemu ázerbájdžánských zbrojních akvizic z roku 2014 poněkud poklesl, ale stále dalece překračuje 50 %.

Zbytky ázerbájdžánských tanků v Náhorním Karabachu.
Foto: Nicholas Babaian, Wikimedia Commons

Do Arménie pak Moskva v roce 2016 dodala raketové systémy krátkého dosahu Iskander (SS-26 Stone), což zase pro změnu zvedlo vlnu nevole v Baku. Tato dodávka podnítila ázerbájdžánské snahy o větší diverzifikaci zbrojních dodávek a procentuální podíly na dovozu se začaly zvyšovat u Turecka, Izraele, Ukrajiny, ale také České republiky, byť ČR použila pro politicky kontroverzní obchod, jdoucí proti duchu embarga OBSE, izraelské zprostředkovatelské firmy. Moskva takový vývoj logicky nevítala, protože došlo k oslabení pozice Ruska jako klíčového moderátora konfliktu mezi Armény a Ázerbájdžánci.

Ázerbájdžán by si díky svým příjmům ze surovinového bohatství mohl dovolit nakupovat mnohem více u jiných partnerů, což není ruský zájem. Nicméně ruským zájmem není ani příliš slabá Arménie, proto jí poskytuje zbraně na dluh – na rozdíl od Ázerbájdžánu, který platí hned. Ruské dodávky do Arménie však obsahují mnoho nekvalitních kusů a často vysloveně zastaralého šrotu, což se v praxi ukázalo během druhé války o Náhorní Karabach. Podíváme-li se na celé desetiletí 2011 až 2020, tvořily ruské dodávky 60 % ázerbájdžánského zbrojního dovozu a 94 % arménského. V tomto ohledu lze říci, že se Rusku podařilo udržet svoji obojetnou pozici, jakkoliv jeho podíl na ázerbájdžánském dovozu postupně klesal.

Surovinové prokletí

Ázerbájdžán je podobně jako Rusko vysoce závislý na exportu ropy a zemního plynu. Jeho export je tvořen těmito surovinami a příbuznými produkty z více jak 80 %, a jedná se tedy o klasický „ropný stát“ náchylný k tzv. holandské nemoci. Ázerbájdžán se v této souvislosti snaží o diverzifikaci odběratelů, aby se jeho ekonomická zranitelnost snížila, problémem je ovšem silná konkurence. Rusko o těchto snahách ví, proto Ázerbájdžán láká do EEU, přičemž výhody členství artikuluje hlavně ve chvílích, kdy Ázerbájdžán vyvíjí diplomatické aktivity na Západě. Dlužno dodat, že ázerbájdžánská podnikatelská komunita je do nemalé míry rozšíření spolupráce s EEU nakloněna, jelikož by to výrazně podpořilo export z neenergetických sektorů, především toho zemědělského.

Zisky ze surovinového bohatství se koncentrují v rukou několika málo klanů okolo vládnoucích Alijevů, a tak v Ázerbájdžánu panuje mezi širokými vrstvami populace frustrace z chudoby a nezaměstnanosti. Tato skutečnost stimuluje vystěhovalectví, které nejčastěji míří do Ruska, čímž se Ázerbájdžán stává stále více závislý na remitencích, jakkoliv arménských či gruzínských rozměrů nedosahují. Trh EEU by tedy byl pro neenergetické sektory ázerbájdžánského hospodářství přínosem, a ještě více v případě, že by EEU dojednala zónu volného obchodu s Íránem, o čemž se vedou jednání stvrzená prozatímní obchodní dohodou z roku 2018. Dohodnuté jsou též zóny volného obchodu se Srbskem, Uzbekistánem, Vietnamem, Tádžikistánem, Egyptem a Moldávií. Jednání byla vedena také s Indií a Izraelem, nicméně nyní je velkou otázkou, jaký vliv bude mít na tyto dohody invaze na Ukrajinu.

Co se týče nepřátelství s Arménií, její premiér Nikol Pašinjan prohlásil, že Arménie přistoupení Ázerbájdžánu bránit nebude, pokud jedním z výsledků bude právě posílení regionálního míru. V kontextu běžné rétoriky mezi oběma zeměmi se jedná o velmi vstřícné prohlášení. Přesto je téměř jisté, že vzájemná arménsko-ázerbájdžánská

Ázerbájdžánský prezident Ilham Alijev, ruský prezident Vladimir Putin a arménský premiér Nikol Pašinjan na tiskové konferenci po trojstranném jednání v listopadu 2021. Foto: president.az, Wikimedia Commons

nevraživost by při přístupových jednáních znamenala velkou komplikaci a protáhla již tak zdlouhavý proces, jelikož i k zisku statusu pozorovatele, natož k plnému členství, je potřeba souhlasu všech stávajících členů EEU. EEU navíc trpí řadou vnitřních problémů a členské státy se na mnohém neshodnou. Problémy s fungováním má i společný trh s energiemi.

Ázerbájdžán by také mohl narazit na nesouhlasnou reakci svých spojenců v čele s Tureckem či partnerů na Západě, čímž by utrpěla jeho multivektorová politika, která mu dosud přináší značné výhody. Každopádně hledá nové možnosti, ale na Západě jej limituje jeho nedemokratický a represivní charakter. Pokud mu tedy Rusko nabídne opravdu zcela volný pohyb zboží včetně oblasti Náhorního Karabachu a pokud by o integraci usilovala také výrazná část běžných Ázerbájdžánců, mohlo by se Moskvě podařit Ázerbájdžán pro EEU získat, což by byl její nepochybně velký geopolitický úspěch. Od jeho realizace se ovšem Rusko výrazně vzdálilo, když v únoru loňského roku zahájilo svoji ukrajinskou válečnou kampaň.

A co dál?

Stávající situace na Ukrajině vnesla do ázerbájdžánsko-ruských vztahů, nadto rozkolísaných druhou válkou o Náhorní Karabach z roku 2020, novou dynamiku. Ázerbájdžán totiž nebyl s výsledky druhé války i přes značné územní zisky plně spokojen, protože nedobyl všechna sporná teritoria, a vnímavější kriticky myslící pozorovatelé viděli, že bez výrazné turecké (a pravděpodobně i izraelské) organizačně-velitelské pomoci a využití džihádistických bojovníků ze Sýrie by boje rozhodně – i přes jasnou technologickou převahu – nedopadly tak přesvědčivě. Navíc Putin v této hře prohrál, protože pustil do regionu, kde vojensko-politicky dominovala Moskva, odvěkého regionálního konkurenta – Turecko.

Na druhou stranu se Rusku podařilo do Ázerbájdžánu dostat legální cestou pod hlavičkou mírových sil svá vojska. A tuto skutečnost je nutno považovat za jisté vyvážení posílení vojensko-politické role Turecka v jihokavkazském regionu. Přítomnost ruských sil však zároveň vyvolává napětí, a to jak mezi Armény, kteří jejich roli

považují za spornou a jen málokdo je bere jako záruku bezpečnosti arménských civilistů, tak v Ázerbájdžánu, který je vnímá jako dočasnou nutnost a skrytě proarménský element. Faktem je, že i když Rusko Pašinjanovu Arménii nepodpořilo zdaleka tolik, jak se očekávalo, rétoricky se projevovalo spíše proarménsky. A to včetně Putina, který komentoval počátky nového konfliktu v Náhorním Karabachu jako arménskou pochopitelnou reakci na pogromy na Arménech v ázerbájdžánských městech Sumgait a Baku. Tato slova nejvyššího ruského představitele zazněla ještě v době probíhajících bojů v říjnu 2020 a nevyslovil je náhodou. Byla jedním z podtextů přípravy na příchod ruských sil – zajistit bezpečnost karabašských Arménů před etnickými čistkami.

Ázerbájdžán se s tím smířil velmi nerad a od počátku příměří roli ruských sil zpochybňuje a stále častěji zdůrazňuje, že ruské mírové síly jsou zde pouze dočasně a že jejich status se může změnit i dříve, než jim vyprší původní pětiletý mandát, který navíc dodnes není jasně definovaný. Podpis dohody Ázerbájdžán zdržuje. Alijev si navíc potřebuje zachovat tvář před veřejností, poněvadž přítomnost ruských sil je v rozporu s jeho triumfalistickými vyjádřeními, že konflikt je vyřešen a Ázerbájdžán zvítězil. Na tyto rozpory ostatně upozorňuje i ázerbájdžánská opozice, především nacionalisté z Lidové fronty Ázerbájdžánu, kteří jsou tradičně protiruští. Ázerbájdžán také využívá oslabení ruské pozice způsobené neúspěšnou válkou na Ukrajině. V Baku proběhlo již několik protirusky laděných demonstrací, přičemž na jedné z nich byl otevřeně artikulován požadavek, aby byly ruské síly nahrazeny tureckými. Překvapivé je, že demonstrace tradičně panturkických nacionalistů nebyla rozehnána policií, což jasně signalizovalo, že vládní kruhy jsou v tomto ohledu s nacionalisty zajedno. Stále častěji se objevují přestřelky na linii kontaktu a zákopy jednotlivých stran se dramaticky přiblížily. Region navíc opouští zkušený ruský vojenský personál, který byl převelen na Ukrajinu. Rusko zkrátka po invazi na Ukrajinu oslabilo a ztrácí svoji pozici na obou stranách.

Vzhledem k tomu, že roli Ruska zpochybňují obě znepřátelené strany, do dění stále více vstupuje dříve zcela pasivní EU, která má partnerské vztahy jak s Ázerbájdžánem, tak s Arménií a na rozdíl od Moskvy nepoužívá politické a vojenské metody nátlaku, a tudíž nevadí. Brusel tak například hostil summit Alijev–Pašinjan, kde byly diskutovány otázky, které by se měly stát podkladem pro budoucí mírovou dohodu. Zda pozice EU v regionu posílí, je otevřené, zatím zde na ni nikdo nespoléhá. V Arménii jsou evropské země (snad kromě Francie, kde žije silná diaspora) chápány jako spíše proázerbájdžánské, protože od Ázerbájdžánu odebírají ropu a zemní plyn a prodávají mu zbraně. Řešení tedy stále leží především na Rusku, na jeho bilaterálních vztazích s Tureckem a na vývoji rusko-ukrajinské války. ■

Tomáš Šmíd (1979), politolog a historik zabývající se především postsovětským prostorem.

Němá malba

Jackson Pollock, abstraktní expresionismus a studená válka

František Mikš

Pojem abstraktní expresionismus zná nejspíš každý, kdo je alespoň trochu obeznámen s dějinami moderního umění. Tento styl nepředmětné malby se rozvinul po druhé světové válce ve Spojených státech a v padesátých letech již dominoval natolik, že New York vytlačil Paříž z její tradiční pozice světového centra moderního umění. Jména jako Mark Rothko, Barnett Newman či Clyfford Still jsou v dějinách moderního umění neustále skloňována, mluví se o nich jako o čelných představitelích tzv. colour field painting (malby barevných polí). Hlavní hvězdou abstrakce a nejviditelnějším symbolem amerického poválečného úspěchu se však stal umělec, jehož styl malby se od ostatních lišil – Jackson Pollock se svou „akční malbou". Připomněla to i výstava *Ways of Freedom: Jackson Pollock to Maria Lassnig*, konaná na přelomu roku ve vídeňské Albertině Modern. Co stálo za tímto překvapivým úspěchem a jak to ovlivnilo další směřování moderního umění?

Pokud bych měl vybrat jednu fotografii, která dobře vystihuje osobnost Jacksona Pollocka a jeho nepředmětnou malbu, zvolil bych snímek Bernarda Schardta, pořízený někdy v druhé polovině roku 1943 v umělcově newyorském ateliéru (obr. 1). Tmavá a nezřetelná postava malíře se svěšenýma rukama stojí bezradně před obrovským šedým plátnem, na němž nic není, pouze se na něm odráží její stín. Místnost je prázdná, atmosféra temná, téměř depresivní. Umělec dostal významnou zakázku od bohaté galeristky a sběratelky umění Peggy Guggenheimové, pro kterou měl vytvořit velkou nástěnnou malbu do haly jejího newyorského domu. Na radu Marcela Duchampa se rozhodne nemalovat přímo na zeď, ale v ateliéru na plátno, jež má proto úctyhodné rozměry téměř dva a půl na

1. Jackson Pollock ve svém newyorském ateliéru před prázdným plátnem, 1943. Foto: Bernard Schardt

šest metrů. Termín odevzdání se blíží, plátno je již půl roku napnuté, ale malíř je bezradný a ještě se ho ani nedotkl. Pak na poslední chvíli, jak se traduje,[1] během pouhé jedné noci a rána, doslova vrhne na plátno malbu (obr. 2), o níž nikdo netuší, co vlastně znamená, ale která později zaujme klíčové místo v dějinách umění 20. století. Nazve ji jednoduše *Mural* (Nástěnná malba), což vyjadřuje jeho přesvědčení o blížící se smrti klasického „stojanového" obrazu.

Schardtova fotografie není zajímavá pouze proto, že ilustruje často zmiňovanou klíčovou epizodu z Pollockova života, ale pro něco mnohem hlubšího. Nezřetelná postava vrhající na plátno ještě nezřetelnější stín jako by vyjadřovala samu podstatu malířovy následné tvorby a vlastně i celého abstraktního expresionismu – snahu oprostit se od přírody a veškerých konvencí a tvořit pouze z nitra, ze svého podvědomí. „Mně se zdá pozoruhodné především to, že dnes se malíři nemusejí uchylovat k tématům mimo sebe. Většina moderních malířů čerpá z jiného zdroje. Pracují z nitra," prohlásí Pollock později.[2] Fotografie jako by rovněž odrážela cosi z malířovy uzavřené a temné povahy, o níž kolují celé legendy. „Lidé mě děsí a nudí," napíše roku 1929 v dopise svému bratrovi Sandymu.[3] Od mládí byl silný alkoholik, střízlivý obtížně komunikoval a potýkal se s těžkými depresemi. Nebyl nijak zvlášť talentovaný malíř, zvláště kresba mu nešla, a dobře to věděl. Po většinu života ho sžírala vnitřní nejistota a pochybnosti, které tlumil alkoholem, což u něj vyvolávalo agresivní chování a divoké záchvaty. To se mu nakonec také stalo osudným. Přesto se stal největší hvězdou poválečného moderního umění, nezpochybnitelným uměleckým symbolem či „vývěsním štítem" svobodné a demokratické Ameriky.

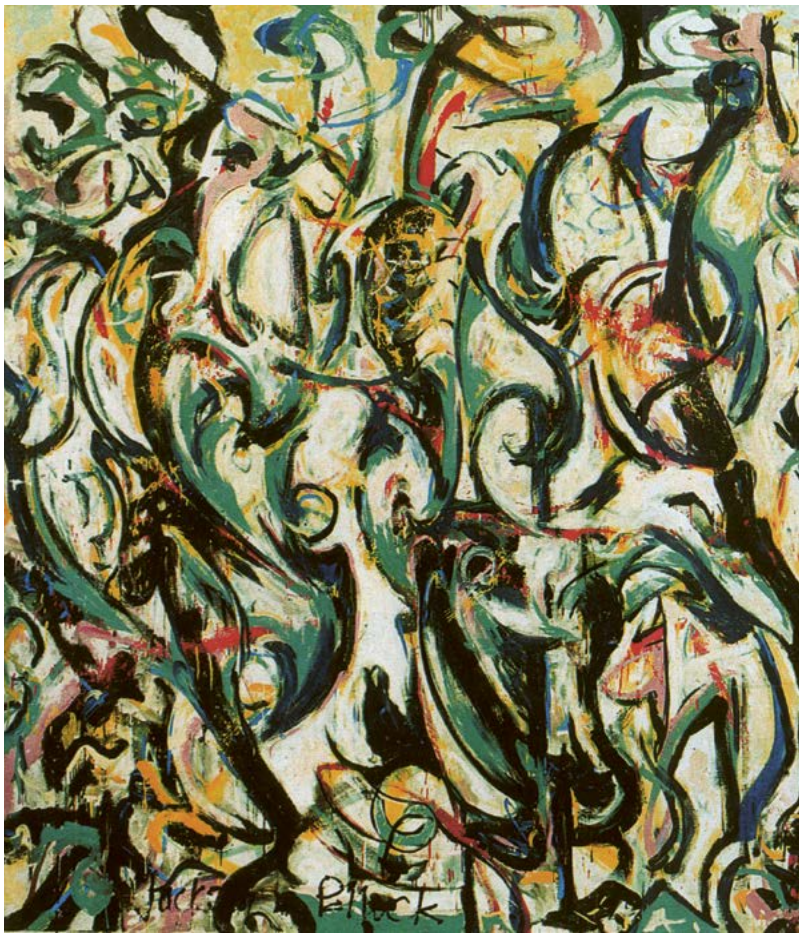

2. Jackson Pollock: Mural, 1943, olej na plátně, 243 × 603 cm, Museum of Art, Univerzity of Iowa, Iowa

Zmíněná fotografie však ze všeho nejvíc symbolizuje zvláštní „němotu" Pollockovy malby, k níž vede odtržení od viditelného světa a ponoření výhradně do vlastního nitra. Jiná z často zmiňovaných příhod, jež podle současných výkladů charakterizuje Pollockovu osobnost a tvorbu, se váže k jeho setkání s německým malířem a pedagogem Hansem Hofmannem, kterého v roce 1942 přivedla do jeho newyorského ateliéru Lee Krasnerová, Hofmannova žačka a pozdější Pollockova manželka. Hofmann si potrpěl na pořádek a byl poněkud zaskočen chaosem, který v Pollockově ateliéru vládl. Neviděl zde rovněž žádné zátiší či modely, podle kterých by Pollock

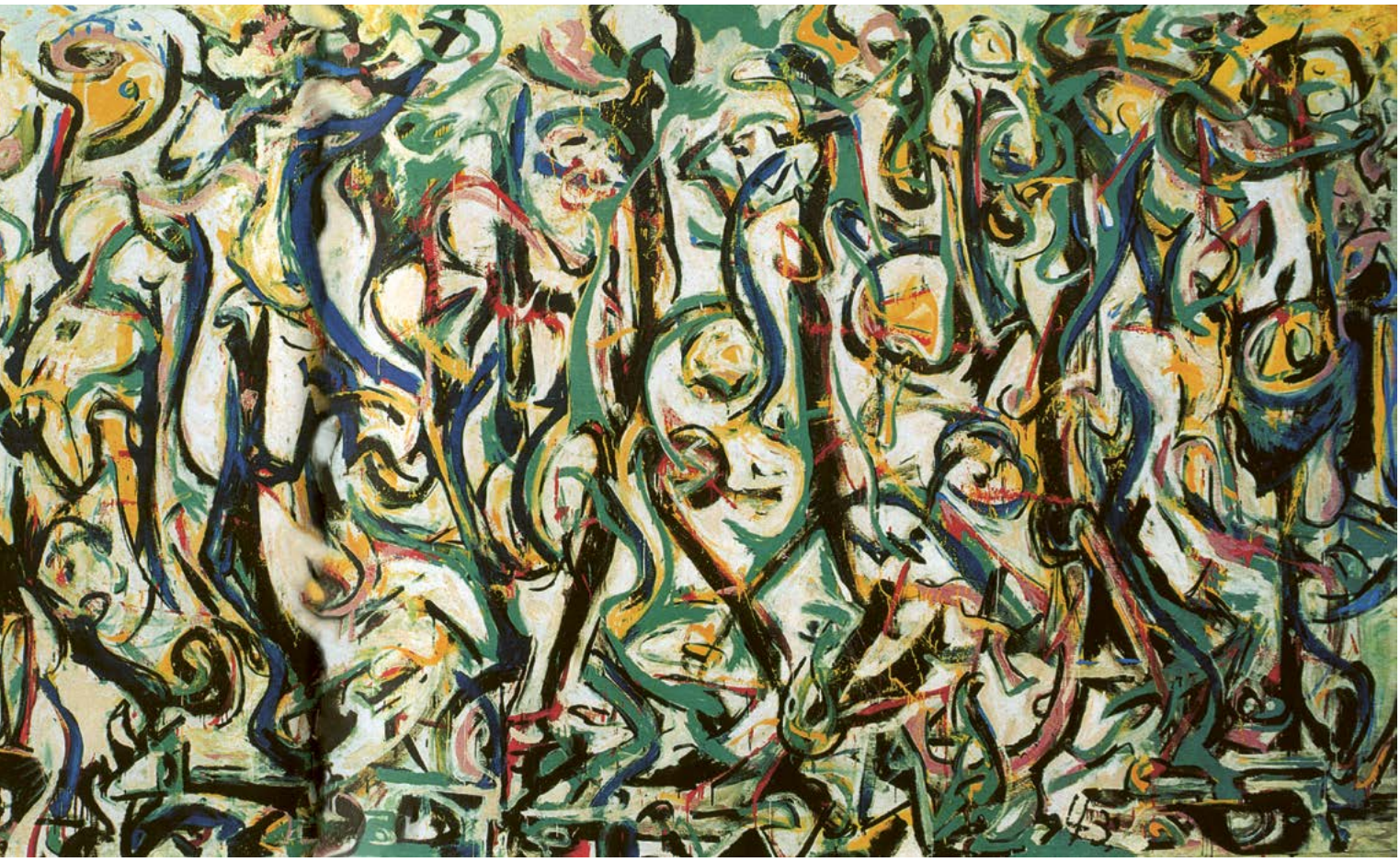

kreslil či maloval, a tak se ho zeptal: „Vy nepracujete podle přírody?“ Malíř na to odsekl: „Příroda jsem já.“ Těmito třemi slovy, jak se dnes tvrdí, vyjádřil Pollock zásadní rozdíl mezi tradičním malířstvím a tím, co mělo následovat – abstraktním expresionismem. Příznačné je, že ačkoli je tento výrok stále dokola citován autory opěvujícími Pollockovo dílo, téměř nikdo nezmiňuje Hofmannovu odpověď, která je stejně důležitá, ne-li více: „Nepracujete podle přírody, ale zevnitř,“ opáčil Hofmann. „To není dobré. Budete se opakovat.“[4]

Německý emigrant Hofmann, ačkoli se sám v pozdní tvorbě přiklonil k abstrakci, tak paradoxně vystihl největší slabinu Pollockovy drippingové nepředmětné malby, s níž měl zanedlouho ohromit umělecký svět a jež ho měla vynést na špičku mezi americkými i světovými malíři: tou je neustálé opakování bez možnosti malbu dál rozvíjet a obohacovat, ale také jí cokoli sdělit. Vidíte-li na výstavě nebo i v publikaci více Pollockových pláten, zdají se vám podobná jako vejce vejci a brzy se začnete nudit. Je tomu tak bohužel u většiny abstraktní malby, jak ukázala již zmíněná výstava *Ways of Freedom* ve vídeňské Albertině Modern.[5] Ačkoli návštěvnost byla velká, jak je u této galerie pravidlem, nešlo si nevšimnout, jak rychle návštěvníci procházejí sály s nic neříkajícími obrazy či jak se marně snaží chytit čehokoli, co by jim dávalo nějaký smysl.

Již německý filosof Arnold Gehlen (1904–1976) ve svých úvahách o moderním umění píše o tom,

že čím více se malba vzdaluje přírodě, člověku či předmětu, tím tišší se stává.[6] Vstoupíme-li do sálu s díly minulých století, někdy přímo cítíme, jak výmluvný je každý obraz, naše vědomí je vystaveno symfonii hlasů zaznívajících ze všech stran, často o to silněji, o co expresivněji a barevněji je námět zpracován. Zpřetrhá-li však umělec všechna pouta s viditelným světem přírody, věcí a lidí, jeho malba utichá a stává se monotónně nudnou. Umělec snažící se soustředit výhradně na vlastní nitro, podvědomí či automatismus vede pouze jakési více či méně zdařilé vizuální monology, komunikace mezi ním a publikem selhává. „Líbí, nebo nelíbí“ je jediné, co můžeme o jeho obrazech říct. A o co více je jeho malba němá, o to více potřebuje kolem sebe cosi jako druhý rám, spočívající v obsáhlých komentářích. Nebo mimořádně silný příběh a přitažlivé show, jak tomu bylo v případě Pollockovy „akční malby“. Právě díky tomu se stal nejúspěšnějším z poválečné generace amerických abstrakcionistů – a nejen díky tomu.

„Kovboj“ z amerického Západu

Paul Jackson Pollock, jak znělo jeho plné jméno, přišel na svět v roce 1912 v Cody ve Wyomingu, městě pojmenovaném po Williamu Frederickovi Codym, známém jako „Buffalo Bill“, jedné z postav amerického „Divokého západu“. Přestože zde strávil pouze prvních pár měsíců života, byl na své rodiště patřičně hrdý a často ho zmiňoval. Narodil se jako nejmladší z pěti synů Stelly May McClure a LeRoye Pollocka, rodiče byli skotsko-irského původu. Rodina odešla z Cody krátce po Jacksonově narození a během následujících šestnácti let žila v Kalifornii a Arizoně, přičemž

3. Jackson Pollock v Jižní Kalifornii, kolem roku 1927.

se osmkrát stěhovala. Otec byl farmář, avšak moc se mu nedařilo, později pracoval jako zeměměřič v silničních četách u Velkého kaňonu a na dalších místech. Často byl mimo domov a děti vychovávala autoritativní matka, s níž měl Jackson po celý život komplikovaný vztah. Během mládí poznal indiánskou kulturu, když občas doprovázel otce na zeměměřičské výpravy. V roce 1927 pracoval spolu se svým bratrem Sanfordem jako požární hlídka v lesích Velkého kaňonu (obr. 3). Již tehdy se začal projevovat jeho sklon k alkoholismu, se kterým se potýkal po celý život. Nejen kvůli němu, ale i pro svou vzpurnou a agresivní povahu, která ho přiváděla do konfliktů s autoritami, byl vyloučen z několika škol.

Velký vliv na Pollockův zájem o umění měl nejstarší bratr Charles, po jehož vzoru se Jackson rozhodl stát malířem, přestože v dětství nikdy

neprojevoval o kreslení zájem. V roce 1928 se rodina přestěhovala do Los Angeles, kde Jackson nastoupil na Manual Arts High School. Zde ho ovlivnil především jeho učitel výtvarné výchovy Frederick John de St. Vrain Schwankovsky, excentrický malíř a stoupenec komunistické strany, ale také Teosofické společnosti vyznávající učení ruské kněžny Heleny Blavatské. Nebyla to nijak překvapivá kombinace, neboť pseudovědecký okultismus šel od konce 19. století ruku v ruce s utopickým socialismem a marxismem, a toto spojení přežívalo i v prvních desetiletích století dvacátého.[7] Schwankovsky seznámil Pollocka nejen s moderním uměním, ale rovněž podpořil jeho zájem o teosofickou literaturu. Duchovně tápající mladík se v té době mimo jiné zúčastnil i táborového setkání Džiddú Krišnamúrtiho, kterého Teosofická společnost prohlásila za novodobého mesiáše. Navštěvoval však také komunistické schůze v židovském komunitním centru na Brooklyn Avenue, kde se dozvěděl o propojení avantgardního umění s radikální politikou, jak tomu bylo zejména u mexických muralistů Diega Rivery, Davida Alfara Siqueirose a Josého Clementa Orozca (obr. 9). Přestože zájem o politiku Pollocka po čase opustil a začal si pečlivě budovat pověst apolitického umělce, raná indoktrinace teosofií v něm zanechala hlubší stopy a později ho přivedla k zájmu o nevědomí a jungovskou psychologii.

V roce 1930 se Pollock stěhuje do New Yorku, kde s bratry Charlesem a Sanfordem studuje na Art Students League v kurzu Thomase Harta Bentona, předního představitele amerického regionalismu, realistického malířství stojícího v ostré opozici vůči avantgardním směrům (obr. 4). Učí se základům kresby a kompozice, ale také nástěnné malby, což se později projeví jeho posedlostí velkoformátovými obrazy. V té době je jeho malba ovlivněna stylem a náměty jeho učitele a tvoří ji převážně drobné krajiny a figurální výjevy, i když s poněkud ponurou či tajuplnou atmosférou. Příkladem může být raný obraz *Going West* (obr. 5), jenž byl údajně inspirován rodinnou fotografií z Pollockova rodiště ve Wyomingu a zobrazuje rodinu amerických pionýrů putujících na západ. Přesto se při pohledu na temnou scénu neubráníme pocitu, že spíše než o první americké osídlence jde o jakési ďábelské spřežení mířící apokalyptickou krajinou někam do pekla. Podobně hrozivě působí i menší malba *Žena* z téhož období, připomínající primitivní

4. Thomas Hart Benton: Autoportrét se ženou Ritou, 1922, olej na plátně, 124,5 × 100 cm, National Portrait Gallery, Washington. Repro: wikipedia.org

rituální obřad (obr. 6). Dochovala se však i díla předjímající malířův pozdější umělecký vývoj, například poloabstraktní obraz *Plamen* (obr. 7). Jedním z řady paradoxů Pollockova života bylo, že prožil svá formativní léta v úzkém a přátelském kontaktu se svým učitelem, jenž byl zapřisáhlým realistou (byť s poněkud manýristickým akcentem) a moderní umění nenáviděl. O mnoho let později Pollock v jednom rozhovoru prohlásí: „Jsem Thomasovi zatraceně vděčný. Vtloukal do mě svůj realismus tak silně, že jsem se odrazil přímo k nepředmětné malbě.“[8]

↖**5.** Jackson Pollock: Going West, 1934–1938, olej na dřevěné desce, 38,5 × 53 cm, National Collection of Fine Art, Washington.

↗**6.** Jackson Pollock: Bez názvu (Žena), 1935–1938, olej na desce, 36 × 26,5 cm, Nagašima Museum, Kagošima, Japonsko.

↙**7.** Jackson Pollock: Plamen, 1934–1938, olej, plátno, deska, 51 × 76 cm, MoMA, New York.

Alkohol, deprese a nevědomí

Od roku 1935 Pollock pracuje jako malíř pro Federální umělecký projekt (Federal Art Project), historicky první vládní program na podporu výtvarného umění ve Spojených státech, spuštěný v rámci Rooseveltova New Dealu. Cílem rozsáhlého sociálního projektu bylo vytvářet pracovní místa pro umělce a řemeslníky nejrůznějších profesí. Odhaduje se, že během jeho existence v něm vzniklo okolo čtyř set tisíc uměleckých děl – obrazů, grafik, plakátů, ale také nástěnných maleb ve veřejných budovách, školách, divadlech, muzeích a dalších kulturních institucích.[9]

Program významně přispěl nejen k rozvoji výtvarného umění ve Spojených státech, ale podnítil i zájem o nástěnnou malbu, která se stávala alternativou k běžnému stojanovému obrazu. Aniž to bylo vládou zamýšleno, významně napomohl také rozvoji avantgardního umění, neboť jím prošli téměř všichni budoucí představitelé abstraktního expresionismu, mezi jinými Willem de Kooning, Lee Krasnerová či Mark Rothko. Jackson Pollock, který v něm pracoval s přestávkami osm let, později prohlásil, že je mu vděčný za to, že ho ve třicátých letech udržel při životě.

Na přelomu třicátých a čtyřicátých let se Pollockova malba stále více vzdaluje stylu jeho učitele Bentona a začínají převládat obrazy s explicitně násilným a morbidním obsahem (obr. 8), ovlivněné sociální nástěnnou malbou mexických muralistů, zejména Clementa Orozca (obr. 9) a Davida Siqueirose, v jehož dílně Laboratory of Modern Techniques in Art v roce 1936 krátce pracoval. Jedním z nejpodivnějších malířových obrazů z tohoto období je *Nahý muž s nožem*, který za jeho života nebyl nikdy vystaven a také svůj název dostal až později (obr. 10). Zobrazuje nepřehlednou změť nahých mužských těl, z nichž jedno svírá v ruce velký nůž, který hodlá vrazit do své oběti. Existují teorie, že by mohlo jít o reakci na španělskou občanskou nebo druhou světovou válku, ale může jít také o výraz Pollockovy psychické krize, kterou v té době prochází. V roce 1937 se poprvé začíná léčit z alkoholismu a následující rok se nervově zhroutí, takže musí být na několik měsíců hospitalizován.

V letech 1938 až 1941 Pollock podstupuje pravidelná terapeutická sezení u známého jungovského psychologa Josepha Hendersona, což do velké míry ovlivní další směr jeho tvorby. Protože je malíř nekomunikativní, rozhodne se terapeut hledat klíč k jeho uzdravení prostřednictvím zkoumání kreseb, které mají sloužit jako sonda do

↓ **8.** Jackson Pollock: Bez názvu (Plešatá žena s kostlivcem), cca 1938–1941, olej na masonitové desce, 51 × 61 cm, Hood Museum of Art, Hanover, New Hampshire, USA.

↘ **9.** José Clemente Orozco: Bohové moderního světa (z *Epopeje americké civilizace*), 1932–1934, nástěnná malba, Baker-Berry Library, Darthmouth College, Hanover, New Hampshire, USA.

jeho nevědomí, podobně jako sny ve freudovské terapii. Přiměje proto Pollocka, aby pro něj vytvářel stále více snových a abstraktních záznamů, které později vejdou ve známost jako jeho „psychoanalytické kresby“ (obr. 11). Henderson, jenž měl v dětství chůvu z kmene Navahů a zajímal se o symboly a obřady amerických indiánů, rovněž podnítí Pollockův zájem o studium indiánské kultury. Podle jungovské teorie „dědí“ kolonizující národ také paměť původních domorodých obyvatel, které vytlačil, a terapeut tudíž předpokládal, že i malíř ve svém nevědomí nalezne archetypy a instinkty amerických indiánů, které by mohl svou tvorbou vyvolat. Pro Pollocka vyrůstajícího na západě Spojených států to byla iniciační pobídka, aby začal v muzeích studovat indiánské masky, koberce, pískové malby a další artefakty.

Z evropských umělců obdivoval Pollock zejména Pabla Picassa a dobře věděl, jakou inspirační roli v jeho malbě sehrálo primitivní umění Afriky a Oceánie. Jeho ambicí na počátku čtyřicátých let proto nebylo nic menšího než se stát jakýmsi paralelním americkým Picassem, jenž by čerpal inspiraci z místních zdrojů – z primitivního umění severoamerických indiánů či předkolumbovských mexických maleb. Chtěl do svých divokých obrazů vtělit stejný druh magické síly vyvěrající z nevědomí, jaké dosáhli ve svých artefaktech tito primitivní umělci. Příkladem mohou být rozměrná a záhadná plátna jako *Měsíční žena* (1942), zobrazující podivnou bytost namalovanou v jasných, křiklavých barvách a se záhadnými hieroglyfickými znaky (obr. 12), či *Muž a žena* (1942/1943), zobrazující dvě postavy, mužskou s protáhlým plochým černým tělem a tajemnými aritmetickými graffiti a zaoblenou ženskou s podivuhodnými kočičími řasami (obr. 13). Obě malby jsou ještě hodně poplatné Picassovi, ale později se Pollockovi podaří od jeho vlivu oprostit a rozvine osobitý malířský styl, který se už více blíží jeho pozdějším abstraktním malbám (obr. 14).

↖10. Jackson Pollock: Bez názvu (Nahý muž s nožem), 1938–1940, olej na plátně, 127 × 91,5 cm, Tate, Londýn.

←11. Jackson Pollock: Bez názvu, 1939/40, kresba na papíře, 35,5 × 28 cm, soukromá sbírka.

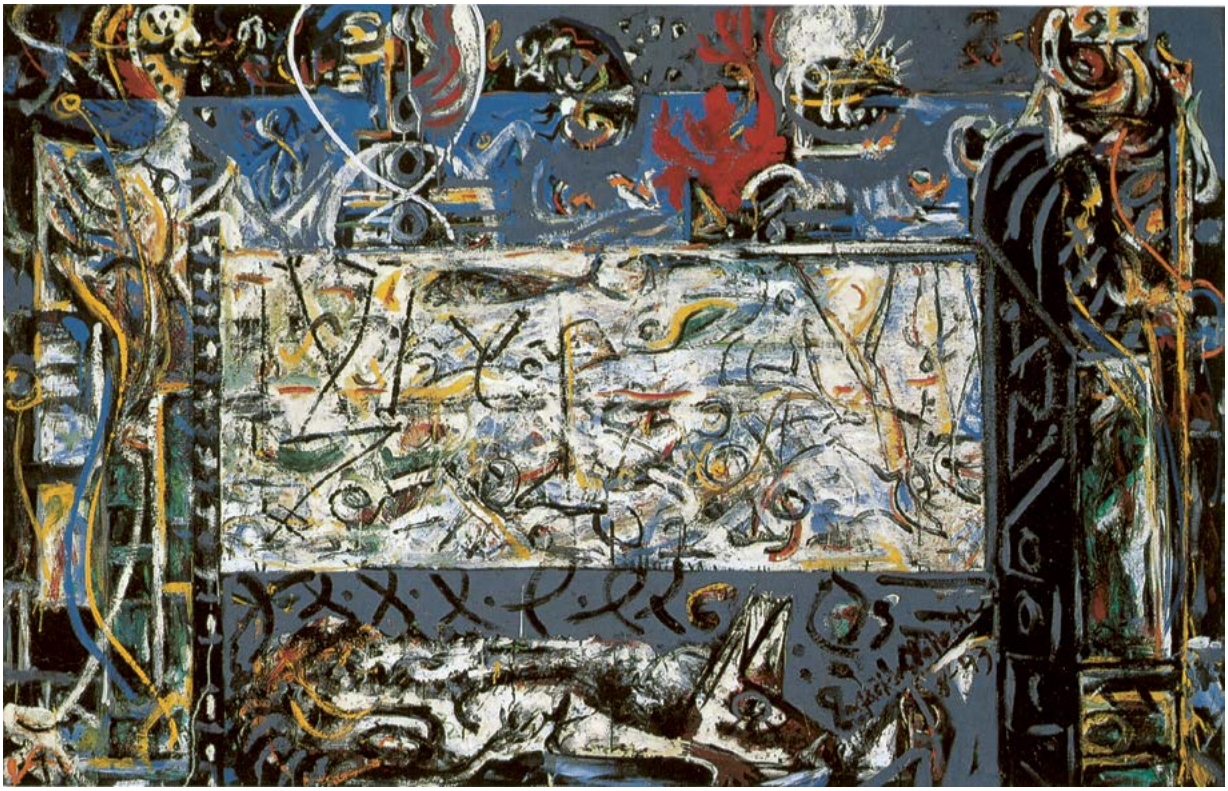

→**12.** Jackson Pollock: Měsíční žena, 1942, olej na plátně, 175 × 109 cm, Peggy Guggenheim Foundation, Benátky

⇉**13.** Jackson Pollock: Muž a žena, 1942/1943, olej na plátně, 186 × 124 cm, Philadelphia Museum of Art, Philadelphia

↘**14.** Jackson Pollock: Strážci tajemství, 1943, olej na plátně, 123 × 192 cm, San Francisco Museum of Modern Art, San Francisco

Clement Greenberg a hledání uměleckého mesiáše

V roce 1943, kdy je Federální umělecký projekt ukončen, se Pollock ocitá bez zaměstnání a peněz a složitě se protlouká životem. Prostřednictvím přátel se seznámí s bohatou americkou galeristkou Peggy Guggenheimovou, jež se dva roky předtím vrátila z Evropy ohrožované nacisty a v New Yorku otevřela svou vyhlášenou galerii Art of This Century. Představuje v ní přední evropské avantgardní umělce, ale hledá i nové americké talenty. V rámci smlouvy, kterou s Pollockem po jistém váhání uzavře, získá malíř pravidelný měsíční příjem výměnou za všechny obrazy, jež v té době vytvoří, kromě jednoho ročně, který si může dle vlastního výběru ponechat. Ještě v listopadu téhož roku se zde koná jeho první samostatná výstava, na níž představí patnáct olejomaleb z předchozích let, mezi nimi i tři výše zmíněná plátna, a několik prací na papíře. Ohlas však není velký a nic se neprodá.

Peggy Guggenheimová uspořádá během pěti letech ve své galerii celkem čtyři samostatné Pollockovy výstavy a věnuje jeho propagaci značné úsilí. Přesto ještě v roce 1947, kdy se ji rozhodne uzavřít a vrátit do Evropy, je Pollock stále v podstatě neznámým umělcem, o nějž se zajímá jen hrstka historiků a kritiků umění. Newyorské Muzeum moderního umění (MoMA) ho v roce 1946 nezařadilo na významnou výstavu *Fourteen Americans* a sběratelé jeho obrazy nekupovali. Peggy jich měla tolik, že je začala rozdávat jako svatební dary, aby je nemusela balit a posílat do Evropy. Dokonce i velkoformátový *Mural* (obr. 2) darovala Iowské univerzitě, poté co ho několik jiných institucí odmítlo. Protože v té době měla stále s Pollockem uzavřenou smlouvu, podle níž mu musela ještě rok platit tři sta dolarů měsíčně, snažila se v New Yorku najít obchodníka s uměním, který by tento závazek převzal. Nikdo ze známých galeristů o něj však nestál, neboť jeho malbě nevěřili a navíc se obávali jeho pověstné agresivity. Nakonec přesvědčila, i když pro sebe za značně nevýhodných podmínek, začínající galeristku Betty Parsonsovou, jež byla rovněž abstraktní malířskou a sochařkou a v roce 1946 si v New Yorku otevřela vlastní výstavní síň.

Klíčovou roli v prosazování Pollocka a jeho malby sehrál zejména Clement Greenberg, v té době jeden z nejvlivnějších amerických uměleckých kritiků a teoretiků moderního umění. Syn židovských imigrantů z Litvy, jenž původně vystudoval literaturu na Syrakuské univerzitě, se posléze rozhodl věnovat výtvarnému umění a ve čtyřicátých letech psal recenze výstav pro časopis *The Nation*, vycházející v přibližně stotisícovém nákladu. Souběžně publikoval rozsáhlejší teoretické práce v *Partisan Review*, malonákladovém levicovém newyorském čtvrtletníku zabývajícím se politikou, literaturou a kulturou.[10] Právě v *Partisan Review* otiskl Greenberg v roce 1939 jeden ze svých nejvlivnějších esejů Avantgarda a kýč, který ho proslavil a stal se základem mnoha jeho budoucích myšlenek, rozpracovaných v pozdějších publikacích.[11]

Setkání s Pollockovou velkoformátovou malbou *Mural* u Peggy Guggenheimové představovalo v Greenbergově intelektuálním životě rozhodující okamžik. Objevil v Pollockovi umělce, jehož živelná tvorba dobře zapadala do jeho výkladu dějin umění jako postupného očišťování malířské formy a úsilí o „plošnost“ obrazu, navíc umělce ryze amerického, jenž by mohl být chápán jako vyvrcholení západní tradice odvíjející

se od Maneta přes Cézanna ke kubismu, který však v té době již ztrácel dech. Umělce, který dokáže vyjádřit složité inovace evropského malířství, zejména Picassa a pařížské školy, ale přitom zůstává ryze americký. „Chtěl jsem, aby se objevil někdo, kdo by se vyrovnal Francouzům, abychom přestali být bezvýznamnými malíři," prohlásí později. S Pollockem se spřátelí a pravidelně navštěvuje jeho ateliér, aby mu udílel potřebné rady a sledoval, jak pokračuje jeho práce.

Již druhou Pollockovu výstavu u Peggy Guggenheimové konanou na přelomu března a dubna 1945 pak neváhá v recenzi pro *The Nation* označit za přelomovou a Pollocka za nejvýraznějšího amerického malíře, který dokáže překonat upadající pařížskou školu. Za zvláště významná z vystavených děl označí zejména dvě velká plátna s názvem *Totemová lekce I* a *Totemová lekce II*, inspirovaná primitivním uměním severoamerických indiánů, jež jsou svými obtížně definovanými tvary na hraně abstrakce (obr. 15 a 16). Především v těchto dílech Pollock podle Greenberga směřuje k tomu, aby se stal legitimním dědicem modernistické tradice v umění:

↓15. Jackson Pollock: Totemová lekce I, 1945, olej na plátně, 178 × 112 cm, soukromá sbírka

↘16. Jackson Pollock: Totemová lekce II, 1945, olej na plátně, 183 × 152 cm, National Gallery of Australia, Canberra

> Druhá samostatná výstava Jacksona Pollocka v Art of This Century… ho podle mého názoru etabluje jako nejsilnějšího malíře své generace a možná největšího malíře, který se objevil po Miróovi. Optimismus v jeho zakouřené, bouřlivé malbě pramení pouze z jeho vlastní zjevné víry v mocnou sílu umění. Pařížská umělecká škola se od odchodu kubismu vyznačovala jistou dávkou sebeklamu. U Pollocka není absolutně žádný a nebojí se vypadat ošklivě – všechno hluboce originální umění vypadá zpočátku ošklivě…[12]

Je jaro 1945, válka v Evropě končí a Clement Greenberg již vybral amerického mesiáše, který by měl na novém kontinentu převzít umělecké otěže od Paříže a spasit svět umění. Kritika ani veřejnost si to však zdaleka nemyslí a bude třeba je o tom teprve přesvědčit.

Jack the Dripper

V říjnu 1945 se Pollock ožení se svou dlouholetou přítelkyní Lee Krasnerovou, rovněž abstraktní malířkou, která mu často na úkor vlastní práce pomáhá bojovat s depresemi a alkoholismem. Koncem roku se stěhují do domu ve Springs na Long Islandu, který si zakoupí s pomocí půjčky od Peggy Guggenheimové (dům je dnes znám jako Pollock-Krasner House and Studio).[13] Pollock chce uniknout hektickému světu velkoměsta, zbavit se závislosti na alkoholu a soustředit se především na svou tvorbu. To se mu také částečně podaří a na přelomu let 1947/1948 zde začíná vytvářet své překvapivé obrazy technikou tzv. „drippingu“, spočívající v tom, že pomocí ztuhlých štětců, tyčinek či jiných pomůcek leje a rozstřikuje barvu přímo na plátno položené na podlaze. Tyto energické abstraktní obrazy, sestávající z hutné změti překrývajících se čar a nánosů barev, znamenají zásadní průlom v jeho kariéře, i když na uznání kritiky a veřejnosti si bude muset ještě nějaký čas počkat. Jednou z prvních

17. Jackson Pollock: Full Fathom Five, 1947, olej na plátně s hřebíky, cvočky, knoflíky, klíči, mincemi, cigaretami, zápalkami a dalšími předměty, 129 × 76,5 cm, MoMA, New York

a nejznámějších maleb jeho nového stylu je plátno *Full Fathom Five* (*Pět sáhů hluboko*, obr. 17), na němž jsou při bližším pohledu vidět různé předměty včetně nedopalků cigaret, hřebíků, připínáčků, knoflíků, mincí a klíčů, jež jsou do značné míry překryty barvou, což přispívá k hutnému a inkrustovanému vzhledu povrchu. Název obrazu vymyslel Pollockův soused ve Springs a odkazuje k veršům ze Shakespearovy hry *Bouře*. Pollock neuměl vymýšlet názvy svých děl a od roku 1948 je zcela zrušil a svá plátna pouze číslovaly, aby ani svým pojmenováním neodkazovala na nic z tohoto světa. Jak Lee Krasnerová později vysvětlila, „čísla jsou neutrální. Díky nim se lidé dívají na obraz takový, jaký je – čistá malba.“[14]

Legenda praví, že Pollock novou, převratnou techniku objevil náhodou, když mu ze štětce ukápla barva na plátno na podlaze, popřípadě že k ní byl inspirován indiánskými pískovými malbami kmene Navahů, vytvářenými pomocí sypání barevných písků na zem. Vše ovšem bylo jako vždy mnohem složitější. S litím, kapáním či cákáním barev na plátno již dříve experimentovali například Francis Picabia, André Masson, Max Ernst či Hans Hofmann, ale také mexický muralista David Alfaro Siqueiros, v jehož dílně Pollock nějaký čas působil. Všichni však tuto techniku používali pouze okrajově, jako pomocný prostředek či zdroj inspirace pro další malbu. Jako skutečná průkopnice techniky lité barvy je někdy překvapivě uváděna americká abstraktní malířka ukrajinského původu Janet Sobelová (1893–1968), která se jí věnovala soustavněji a jejímž obrazům se některá raná Pollockova drippingová plátna podezřele podobají (obr. 18 a 19).

Janet Sobelová se narodila jako Jennie Olechovská ve městě Jekatěrinoslav v carském Rusku (dnes Dnipro, Ukrajina). V roce 1908 emigrovala s matkou a sourozenci do Spojených států krátce poté, co byl její otec zabit během protižidovského

→18. Janet Sobelová: Mléčná dráha, 1945, Museum of Modern Art, New York

⇉19. Jackson Pollock: Galaxy, 1947, kombinovaná technika, Joslyn Art Museum, Omaha

pogromu. Rodina se usadila na Ellis Islandu v New Yorku, kde se Jennie v šestnácti letech provdala za Maxe Sobela, rytce a zlatníka, s nímž přivedla na svět a vychovala pět dětí. Malovat začala až v roce 1937, ve svých pětačtyřiceti letech, ale i přesto se na umělecké scéně rychle prosadila. Její díla kolovala v New Yorku po galeriích a dokonce zde měla i dvě samostatné výstavy, z nichž druhá se konala v roce 1945 u Peggy Guggenheimové. Po překvapivě rychlém vzestupu však následovalo téměř stejně rychlé zapomnění, neboť v roce 1947 se malířka kvůli manželově práci s rodinou přestěhovala do Plainfieldu v New Jersey. Žila daleko od uměleckého centra a navíc se u ní projevila alergie na barvy, což vedlo k tomu, že po roce 1948 pracovala převážně pastelkami, tuší a tužkou. Uvolnila tak prostor Pollockovi, který v té době vystavil své první drippingové obrazy. Clement Greenberg, jenž měl v uměleckém světě rozhodující vliv, malbu Sobelové od počátku ignoroval a až později přiznal, že její obrazy u Peggy Guggenheimové s Pollockem viděl a že Pollock dokonce prohlásil, že na něj udělaly velký dojem. Pokud je dnes ovšem Sobelová v textech o Pollockově vývoji vůbec zmíněna, tak většinou jako amatérka a žena v domácnosti, aby byl zachován jeho status jedinečného původce převratné techniky.

Na druhé straně nelze popřít, že Pollock se technice lité barvy po několik let soustavně věnoval, rozvinul ji a zpopularizoval natolik, že je s ní oprávněně spojován. O několik let později, v roce 1956, kdy tragicky zahyne při autonehodě, ho časopis *Time* kvůli jeho malířské technice obdaří přezdívkou „Jack the Dripper“ (Jack Ukapávač) v narážce na legendární postavu londýnského Jacka Rozparovače (Jack the Ripper). Vzhledem k jeho povaze to bylo vtipné, ale nikoli přesné označení, stejně jako samotný výraz „dripping“. Pollock barvu na plátno ležící na podlaze nenanášel v kapkách, ale spíše v souvislých liniích rozléval (někdy i přímo z plechovky) či mácháním štětce rozstřikoval, proto také někteří autoři hovoří o „poured paintings“, „lité malbě“. Avšak ani slovo „lití“ nenabídlo o moc přesnější popis Pollockovy kombinované techniky, takže termín „dripping“ v umělecké terminologii nakonec převládl.

Není těžké pochopit, proč Pollock mezi abstraktními expresionisty brzy získal tak výjimečné postavení. Jako jediný maloval na zemi, tedy horizontálně, čímž se vzepřel západní vertikální tradici používání malířského stojanu či plátna připevněného na zeď. Kapáním, litím a stříkáním barev na plátno roztažené na podlaze navíc přerušil tradiční anatomické spojení umělcovy ruky, štětce a plátna. Byl divoký a nespoutaný a kolem plátna prováděl cosi na způsob extatického tance vycházejícího z podvědomého automatismu (obr. 23). Bylo jen otázkou času, kdy si jeho výstřední malby všimne komerční tisk lačnící po novinkách, kuriozitách a senzacích.

Největší žijící malíř ve Spojených státech?

> Pokud si takového člověka představíte, musel to být především skutečný Američan, ne přesazený Evropan. A měl by mít velké machistické americké ctnosti – měl by to být drsný Američan – v ideálním případě mlčenlivý –, a pokud je to kovboj, tím lépe. Rozhodně ne někdo z východu a už vůbec ne někdo, kdo studoval na Harvardu. Neměl by být ani tak ovlivněn Evropany, jako spíš těmi

20. Jackson Pollock: 1, 1948, olej a emailová barva na plátně, 173 × 264 cm, MoMA. Repro: https://artblart.com/tag/jackson-pollock-number-1a-1948/

> našimi – Mexičany a americkými indiány a tak dále. Měl by vycházet z rodné půdy, ne z Picassa a Matisse. A měla by mu být dovolena velká americká neřest, Hemingwayova neřest, být opilcem.
>
> Budd Hopkins [15]

Pollock byl nejspíš prvním umělcem v dějinách, kterého stvořila masová média. A paradoxně to byly zejména populární velkonákladové obrazové časopisy, které jeho mentor Greenberg jen o několik let dříve ve své proslavené eseji Avantgarda a kýč označil za přímý protipól avantgardy a úhlavního nepřítele vysoké kultury:

> V zemi, jako je ta naše, dnes nestačí inklinovat k opravdové kultuře. Je nutné pro ni mít skutečnou vášeň, která nám dá sílu vzdorovat falešnému, co nás obklopuje a vnucuje se od okamžiku, kdy jsme dostatečně staří na to, abychom otevřeli obrázkový časopis. Kýč klame. Má mnoho různých úrovní a některé jsou natolik na výši, že mohou být pro naivního hledače skutečného světla nebezpečné. Časopis, jakým je *The New Yorker*, je v zásadě kýč pro vysoké třídy luxusního obchodu, který pro své účely proměňuje a rozřeďuje mnoho avantgardního materiálu.[16]

První Pollockova výstava v galerii Betty Parsonsové, na níž představil své nové drippingové obrazy, se konala v lednu roku 1948. Neprodalo se nic a tisk mlčel. Nicméně již při druhé výstavě počátkem následujícího roku se začala atmosféra měnit. Clement Greenberg jako vždy Pollocka vynášel do nebes a v časopise *The Nation* přirovnal jeho plátno *1, 1948* (obr. 20), „podepsané“ několika otisky malířových rukou v pravém horním rohu, k dílu mistra quattrocenta. Ostatní recenzenti jako obvykle jeho nadšení nesdíleli, avšak obsah jízlivých komentářů nebyl tak

důležitý jako to, kde se objevily. Zatímco ještě před rokem tisk Pollocka ignoroval, najednou se o něj jako o podivínského radikála začal zajímat, i když většinou se značnou mírou sarkasmu. Tato posměšná publicita však v krátké době dokázala to, co se Greenbergovi a jeho oslavným recenzím v uměleckých revuích dlouhodobě nedařilo – o výstředního umělce začal být zájem. Emily Genauerová v *New York World-Telegramm* napsala, že většina obrazů „nepřipomíná nic jiného než chomáč zamotaných vlasů, které má neodolatelné nutkání vyčesat". Sam Hunter z *The New York Times*, pozdější vlivný obhájce Pollockovy malby, byl dokonale rozpolcený. Napsal, že výstava „odráží pokročilé stadium rozpadu moderního malířství. Jde však o dezintegraci s možným osvobozujícím a katarzním účinkem, která je podložena vysoce individuálním rytmem." Jeho komentář vyvolal u mnohých podezření, že se nerozpadá pouze malířství, ale i kritika.[17]

V roce 1949 se vlivnému historikovi umění Alfredu H. Barrovi, prvnímu řediteli MoMA a od roku 1947 vedoucímu jeho muzejních sbírek, podařilo přesvědčit tiskového magnáta Henryho Luceho, vydavatele časopisů *Time* a *Life* a jednoho z nejvlivnějších lidí té doby, aby změnil redakční politiku vůči abstraktnímu expresionismu. Moderní americké umění, jak mu vysvětluje v dopise z března 1949, by mělo být tiskem chráněno, nikoli kritizováno jako v Sovětském svazu, neboť je výrazem svobody a intelektuálního zdraví Ameriky.[18] O pět měsíců později vychází v obrazovém týdeníku *Life* nepodepsaný velký článek s titulkem: „Jackson Pollock: Je to největší žijící malíř ve Spojených státech?" Text odkazoval na dřívější Greenbergův text z *The Nation* z dubna 1945, a přestože o Pollockovi pojednával s jistým opatrným odstupem, jeho podivné obrazy a osobní příběh se dostaly k milionům amerických čtenářů[19] a nastolená otázka zůstala takříkajíc „viset ve vzduchu":

> Newyorský kritik, který se vyznačuje vysokou úrovní, nedávno označil zádumčivého, záhadně vyhlížejícího muže

21. Obálka časopisu *Life* a vnitřní stránka uvádějící článek „Jackson Pollock – Is he the greatest living painter in the United States?", 8. srpen 1949

na obrázku nahoře jako významného umělce naší doby a vhodného kandidáta na to, aby se stal „největším americkým malířem 20. století“. Jiní se domnívají, že Jackson Pollock vytváří jen zajímavé, i když nevysvětlitelné dekorace. Další odsuzují jeho obrazy jako zdegenerované a považují je za stejně nevkusné jako včerejší makarony. Přesto se ve svých 37 letech prosadil jako nový zářivý fenomén amerického umění.[20]

Na úvodní fotografii je Pollock zachycen, jak stojí se založenýma rukama před svým plátnem a mračí se. Je to americký drsňák s cigaretou visící z úst, není na něm nic, co by ho spojovalo s evropskou kulturou (obr. 21). Malíř Willem de Kooning, jenž byl jednou z vůdčích osobností newyorské školy, vtipně poznamenal, že na snímku vypadá jako obsluha benzinové pumpy. Co může být víc americké než tohle? Byl to v podstatě tentýž příběh o americkém snu jako u Debory Reynoldsové, dívky z obálky téhož čísla časopisu *Life*. Slečna Reynoldsová „před dvěma lety pracovala jako prodavačka v obchodě s potravinami v okrese Fairfield v Connecticutu. Nyní je ve svých dvaceti letech profesionální modelkou.“[21]

Následná Pollockova výstava u Parsonsové, konaná krátce poté, již byla jednoznačným úspěchem. Byla příznivě hodnocena v *The New Yorker*, *The New York Times* a v různých uměleckých časopisech. Carlyle Burrows z *New York Herald Tribune*, jeden z mála kritických hlasů, sice jízlivě poznamenal, že se obrazy „více než kdy jindy opakují“, ale celkově převládalo pozitivní hodnocení a prodalo se osmnáct pláten. „Pollock prolomil ledy,“ prohlásil tehdy de Kooning. Přestože jsou jeho slova většinou zmiňována jako pocta

22. Fotografie Niny Leen z roku 1950 otištěná v lednu 1951 v časopise *Life*. Jackson Pollock s přísným výrazem a cigaretou v předposlední řadě uprostřed, pod ním uprostřed Barnett Newman, vlevo vpředu Mark Rothko. Clyfford Still, poslední z nejznámější čtveřice tzv. „apokalyptických jezdců“ abstraktního expresionismu, je v předposlední řadě napravo vedle Pollocka.

Pollockovu malířskému stylu, ve skutečnosti nešlo o jednoznačně lichotivou poznámku. De Kooning pouze konstatoval, že Pollock jako první z generace abstraktních malířů dokázal zaujmout širokou veřejnost a nastoupil cestu za komerčním úspěchem. A k překvapení všech šel uzavřený a nekomunikativní malíř svému štěstí cílevědomě naproti.

V květnu 1950 otiskl časopis *Time* na titulní straně otevřený dopis osmnácti abstraktních malířů a deseti sochařů, známých později jako skupina Irascibles (Rozhněvaní), v němž vyhlásili

bojkot výstavy *American Painting Today – 1950* plánované v Metropolitním muzeu umění na prosinec téhož roku. Umělci tvrdili, že je zbytečné, aby svá díla přihlašovali do soutěže, protože galerie vybrala porotu „nepřátelskou vůči pokrokovému umění“.[22] Následná medializace protestu, zejména dnes již kultovní skupinová fotografie, která se v lednu 1951 objevila na titulní straně časopisu *Life*, přinesla umělcům proslulost a etablovala je jako první generaci tzv. newyorské školy abstraktního expresionismu. Pollock pobývající v té době ve Springs se na žádost organizátorů k protestu připojil až na poslední chvíli telegramem. Na pozdějším fotografování pro tisk však už nechyběl a sedí s neodmyslitelnou cigaretou a neústupným výrazem uprostřed skupiny, jež spíše než sešlost avantgardních umělců připomíná skupinu vážených newyorských bankéřů či profesorů, což mělo, jak dále uvidíme, zdůraznit důležitost jejich kulturní mise (obr. 22).

Akce a tapeta

V létě roku 1950 dovolil Pollock Hansi Nahmuthovi, fotografovi německého původu pracujícímu pro *Harper's Bazar*, aby ho několik měsíců fotografoval při práci na jeho plátnech. Některé z těchto snímků (jichž pořídil několik set) se začaly od následujícího roku objevovat v tisku (obr. 23) a proměnily Pollockův obraz z podivínského samotáře v mediální superstar. Na druhé straně bylo stále více zřejmé, že to již nejsou hlavně obrazy, tedy umělecká díla, co se stává středem zájmu kritiky a čtenářů, ale spíše zvláštní způsob, jakým vznikají. Ještě za Pollockova života – a zvláště pak po jeho tragické smrti

23. Pollock na fotografii Hanse Nahmutha, 1950.
Repro: http://flicker75.blogspot.com/2015/05/?m=0

v roce 1956 – se Nahmuthovy fotografie staly velmi populární a často byly v článcích o malíři otiskovány na úkor jeho obrazů. Nahmuth rovněž natočil o Pollockovi dva krátkometrážní dokumentární filmy, jež ho zachycují při malbě, z nichž především druhý, již barevný, byl hodně populární.[23] Pollock se tak stal, aniž si to přál, nejznámějším představitelem toho, co vlivný americký kritik Harold Rosenberg v článku The American Action Painters z roku 1952 nazval „akčním uměním“.

Rosenberg na začátku svého slavného eseje připouští, že většina údajně „nových“ děl vytvořených v Americe přejímá, rozvíjí nebo v nejlepším případě zdokonaluje úspěchy evropských umělců spojených s pařížskou školou v prvních desetiletích dvacátého století. Mezi nejvyspělejšími americkými umělci se však podle něj najdou díla, která vyjadřují novou „funkci“ umění či způsob uvažování o malbě. Tento nový druh díla podle něj

vzniká, když dojde ke změně přístupu a umělec začne vnímat plochu plátna nikoli jako podklad pro obraz nebo ztvárnění předem dané představy, ale spíše jako arénu, v níž se odehrává „akt malby“.

> V určitém okamžiku se jednomu americkému malíři za druhým začalo plátno jevit jako aréna, v níž je třeba jednat – spíše než jako prostor, v němž je třeba reprodukovat, přetvářet, analyzovat nebo „vyjadřovat“ objekt, ať už skutečný nebo imaginární. To, co se mělo dostat na plátno, nebyl obraz, ale událost. Malíř už nepřistupoval ke svému stojanu s obrazem v hlavě, ale s materiálem v ruce, aby s tím druhým kusem materiálu před sebou něco udělal. Obraz měl být výsledkem tohoto setkání.[24]

Tento posun v zájmu se podle Rosenberga týká jak kresby, tak malby. Nejde o to, jaké médium si člověk zvolí, ale o vůli překročit pouhé zobrazení objektu. Podřizuje umělcův cíl vytvořit estetický objekt existenciálnímu úsilí o „setkání“ či „zjevení“. Cílem již není malba určená k vyvolání estetického požitku, ale zhmotnění vnitřního psychického stavu umělce ve znacích vytvořených na plátně – záznamu události malby. „Akt malby je stejné metafyzické substance jako umělcova existence,“ tvrdí Rosenberg. „Nové malířství zbořilo veškeré rozdíly mezi uměním a životem.“[25]

Přestože Rosenberg ve svém textu Pollocka ani jednou nezmínil, podle Lee Krasnerové jím byl Jackson velmi rozrušen. Nepochybně si uvědomil, že je hlavně o něm a co znamená. I přes svou nepřizpůsobivou povahu byl malířem ze staré školy a chtěl, aby jeho plátna byla vnímána jako svébytná umělecká díla, nikoli jako nějaké akční záznamy o jeho nestabilní a agresivní psychice, jež ho vede k divokému rozlévání barvy po plátně. A už vůbec by nesouhlasil s tím, že by součástí těchto děl mělo být jeho tělo. Nicméně již v roce 1958, dva roky po Pollockově smrti, publikuje Allan Kaprow, americký průkopník happeningu, v časopise *Art News* obsáhlý text Odkaz Jacksona Pollocka, v němž mu vzdává hold za to, že jako první proměnil malbu ve svého druhu rituální představení a přehodnotil vnímání umění od statického obrazu v činnost, která se odehrává v čase a využívá tělo.[26]

Vnímání Pollockovy malby jako by se již počátkem padesátých let pozvolna rozpojilo na dva vzájemně odstředivé směry. Zatímco umělci

24. Fotografie Cecila Beatona publikovaná v časopise *Vogue*, 1951

radikálního akčního umění a happeningu se začali inspirovat z fotografií zachycujících jeho neobvyklý styl vytváření drippingových pláten, obrazy samotné se postupně stávaly součástí kapitalistické komerční kultury. V roce 1951 svolil Pollock k tomu, aby fotograf Cecil Beaton, pracující pro módní časopis *Vogue*, pořídil snímky, na nichž pózují elegantní modelky v nejnovější haute couture před jeho abstraktními plátny, čímž je podle mnohých degradoval na pouhé dekorativní tapety (obr. 24). Beatonovy stylizované fotografie, jež vyšly ve *Vogue* pod názvem „Americká móda: Nový jemný vzhled", jako by symbolizovaly konec nesmiřitelné konfrontace mezi elitářským abstraktním expresionismem a masovou kapitalistickou komercí, založené na protikladech avantgarda versus kýč, autentičnost versus stylizace, abstrakce versus reprezentace… Greenbergovo ostré rozlišení na MY (umělci a avantgarda) a ONI (komerce a kýč) jako by se rozplynulo.

Černá plátna a černé roky

Od roku 1948 Pollock vytváří jeden drippingový obraz za druhým a tempo jeho tvorby se neustále zrychluje. Zatímco v roce 1947 maluje sedmnáct drippingových pláten, o rok později jich vytvoří už třicet dva, tedy téměř dvojnásobek. Od podzimu 1948 se mu konečně podaří na delší čas přestat pít a začíná jeho nejproduktivnější období. V roce 1949 vytváří 40 drippingových pláten a v roce 1950 dokonce 55 obrazů. Jeho horečná aktivita se zastaví až poté, co opět propadne alkoholu. Pollock začne znovu pít v listopadu 1950, těsně po dotočení druhého Nahmuthova filmu, kdy ho fotograf přinutí malovat na sklo umístěné ve výši jeho pasu, aby mohl vznikající malbu zespodu filmovat (obr. 25). Nejspíš šlo o bezprostřední spouštěč, neboť Pollock podle Lee Krasnerové těžce snášel rostoucí popularitu a byl roztrpčen tím, jakou komedii musí pro tisk

25. Jackson Pollock maluje na skleněnou desku. Záběry z Nahmuthova filmu z roku 1950

26. Jackson Pollock: 14, 1951, emailová barva na plátně, 146,5 × 269,5 cm, Tate Modern, Londýn

a publikum hrát. Hlubší příčinou jeho sílící psychické a tvůrčí krize však podle Lee bylo to, že po čtyřech letech intenzivní drippingové malby nevěděl, jak dál. Tak jako po většinu jeho kariéry ho sžírala nejistota a pochybnosti o tom, zda se pouze neopakuje a zda má jako umělec ještě co říct.

Ze začarovaného kruhu se Pollock pokusí vystoupit tím, že svou abstraktní malbu ještě více zredukuje či barevně „očistí“, a od konce roku 1950 vytváří sérii téměř černých pláten (obr. 26). Z hlediska techniky se tato plátna kromě barvy nijak výrazně neliší od dřívějších obrazů, avšak namísto toho, aby na podlahu přichytil pouze jedno plátno a pracoval na něm samostatně, rozbalí Pollock na zem dlouhý pás a maluje na něj vcelku. Nakonec plátno rozstříhá na jednotlivé obrazy. Výsledkem této redukce a úsporné techniky je to, že jsou obrazy navzájem ještě podobnější a nezáživnější. Když je na podzim roku 1951 představí na své páté samostatné výstavě v galerii Betty Parsonsové, vyvolají vlnu zklamání i u jeho skalních příznivců.

Černá plátna jako by předznamenala poslední roky Pollockova života, jež se odehrávaly především ve znamení boje s alkoholismem, depresemi a zdravotními problémy. Podařilo se mu sice dokončit několik obrazů, ale neustále se trápil tím, zda jimi skutečně „něco říká“. V některých svých pozdních dílech proto dripping zcela opouští a vrací se k malbě připomínající jeho tvorbu z počátku čtyřicátých let, která je živější a méně abstraktní (obr. 27). Ale i tyto nové obrazy kritika vnímá jako krok zpět a jeho nejistota a deprese se prohlubují. Dlouhé hodiny tráví popíjením v barech a občas končí na policejní stanici v East Hamptonu, kde mu jako známému umělci promíjejí následné výtržnosti. Počínaje rokem 1954 Pollock maluje už jen velmi sporadicky a těžkou krizí prochází i jeho vztah s Lee Krasnerovou. Když v roce 1956 malíř naváže milostný poměr s mladou studentkou umění Ruth Kligmanovou, rozhodne se Lee odcestovat do Evropy, aby mu dala čas se rozhodnout, co dál. Ruth se v době její nepřítomnosti nastěhuje k Pollockovi do domu ve Springs, ale ani to nepřinese malíři uspokojení a klid a k tvorbě se už nevrátí.

Pollock umírá 11. srpna 1956 v deset hodin večer, kdy silně opilý narazí se svým autem do stromu na Fireplace Road. Je mu pouhých 44 let. Ruth nehodu s těžkým zraněním přežije, ale zemře její mladá přítelkyně Edith Metzgerová, která sedí na zadním sedadle. O čtyři měsíce později je v MoMA

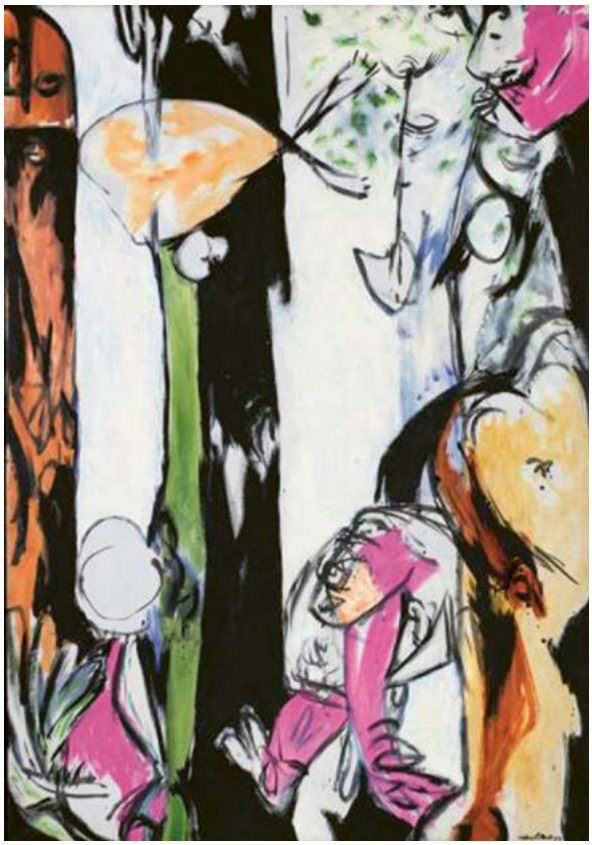

27. Jackson Pollock: Velikonoce a totem, 1953, olej na plátně, 208,5 × 147 cm, MoMA. New York.

zahájena velká Pollockova výstava, zahrnující třicet pět obrazů a devět akvarelů a kreseb z období 1938 až 1956. Událost původně plánovaná jako výstava v polovině malířovy kariéry (mid-career exhibition) je rychle změněna na vzpomínkovou retrospektivu. Téměř okamžitě po malířově smrti několikanásobně vzrostou ceny jeho obrazů, ale i obrazů dalších abstraktních expresionistů. Přestože byl Pollock v posledních letech života již mezinárodní uměleckou celebritou a jeho obrazy putovaly po výstavách v Evropě i jinde, sám ze Spojených států nikdy nevycestoval.

Abstraktní expresionismus a studená válka

Oslnivý úspěch Jacksona Pollocka a amerického abstraktního expresionismu nespadl z nebe, nestála za ním pouze hrstka odhodlaných galeristů, kritiků či teoretiků umění, kteří přesvědčili masová média o geniálnosti nové malby. Je neodmyslitelně spojen s rostoucím ideologickým soupeřením mezi Spojenými státy a Sovětským svazem po druhé světové válce. Původně marxističtí a levicoví umělci byli americkou vládou obratně vtaženi do studené války jako účinná „zbraň“ proti kulturní propagandě Sovětského svazu, přičemž hlavní roli v tom sehrála americká Ústřední zpravodajská služba (CIA).[27] Pokud jsem ve svých předchozích textech upozorňoval, že bychom moderní umění neměli studovat ve vakuu, izolovaně od jeho historického a politického kontextu, pro abstraktní expresionismus to platí dvojnásob.

Je všeobecně známo, že studená válka byla do velké míry vedena formou propagandy, a to zejména v oblasti kultury. Sověti věděli, že poválečná Evropa je nestabilní, a využívali toho k šíření svého vlivu. Poněvadž neměli ekonomickou sílu Spojených států, soustředili se především na získávání srdcí a myslí – ostatně s využíváním kultury jako nástroje politické agitace měli bohaté zkušenosti již z meziválečného období. V roce 1947 byla v polské Sklářské Porubě ustavena Kominforma, Informační byro komunistických a dělnických stran, která nahradila Kominternu rozpuštěnou v roce 1943. Byla vyhlášena nová strategie společného boje proti Americe a v rámci jednotného postupu v oblasti umění byl nastolen jako oficiální doktrína komunistických stran socialistický realismus, přičemž jakékoli odchylky

přestaly být tolerovány. Kulturní válka o Evropu se rozhořela na plné obrátky. Amerika jako nová ekonomická a politická velmoc musela reagovat. Vyvrátit rozšířenou představu evropských elit, přiživovanou navíc Sověty, že je barbarskou a kulturně zaostalou zemí, nebylo snadné. Musela dokázat, že za ní stojí velká a pokroková kultura, která spojuje svobodné tradice Evropy a Ameriky, především prostřednictvím aktivního kulturního vývozu, a to nejen oblíbených hollywoodských filmů a jazzu, ale i vážné hudby, literatury, divadla, malířství, sochařství či architektury.

V oblasti výtvarného umění se americká vláda zprvu snažila čelit sovětské kulturní propagandě přímo prostřednictvím ministerstva zahraničí, což se však rychle ukázalo jako špatná strategie. Již v roce 1947 ministerstvo nakoupilo řadu děl moderních amerických umělců, včetně Georgie O'Keeffeové, Adolpha Gottlieba a Arshila Gorkého, a do Evropy vypravilo velkou expozici nazvanou *Advancing American Art*, jež měla rozptýlit evropské stereotypy o americké nekulturnosti a zaostalosti, posilované propagandou z Moskvy. Výstava měla podle plánu po Evropě putovat několik let a následně měla být díla rozdána americkým zastupitelským úřadům v jednotlivých zemích. Nakonec se však dostala pouze do Francie a Československa (pod názvem *Umění moderní Ameriky*), neboť se proti ní strhla silná kampaň doma ve Spojených státech, a to nejen mezi běžnými umělci, konzervativními kritiky, tiskem a veřejností, ale i mezi některými vlivnými politiky. Modernistická díla zakoupená na výstavu byla napadána jako neamerická, dekadentní a nepřiměřeně drahá, přičemž vyostřená kritika (zejména od vlivného kongresmana George Dondera) se podezřele podobala tomu, co proti modernímu umění zaznívalo v nacistickém Německu či od sovětských bolševiků. Situaci se nedařilo uklidnit, a když se navíc zjistilo, že mezi vystavovanými umělci byla řada členů či sympatizantů komunistické strany, musel tehdejší ministr zahraničí George C. Marshall celý putovní projekt zrušit a ministerstvo díla rozprodalo za zlomek nákupní ceny.[28] Po této zkušenosti se již vláda v podpoře umění otevřeně neangažovala a vše začalo probíhat utajenými cestami pomocí strategie „dlouhého vodítka" skrze CIA, jež vznikla na podzim téhož roku.

Podle britské historičky Frances Stonor Saundersové, autorky knihy *The Cultural Cold War: The CIA and the World of Arts and Letters*, americké tajné služby podporovaly a propagovaly abstraktní expresionismus po celém světě více než dvacet let.[29] Již v roce 1950 CIA tajně založila Kongres pro kulturní svobodu (Congress for Cultural Freedom, CCF), jehož úkolem bylo čelit „mírové ofenzívě" Kominformy a odradit západní elity od jejich sympatií k marxismu a sovětskému komunismu. Kongres vedl až do roku 1967 představitel CIA Michael Josselson, Američan estonsko-ruského původu, a v době největšího rozmachu měl pobočky v pětatřiceti zemích, zaměstnával desítky pracovníků, podporoval přes dvacet prestižních časopisů, vlastnil zpravodajský a publicistický servis, organizoval mezinárodní konference a výstavy na vysoké úrovni a odměňoval vybrané umělce cenami a vysokými peněžními částkami.

Občas kolují vtipy o tom, že ve Spojených státech padesátých let byla nejprogresivnějším uměleckým kritikem CIA, neboť jako jedna z prvních odhalila v dílech abstraktního expresionismu, vytvořených převážně levicovými autory, velký potenciál. Uvědomila si totiž, že jde o přesný protipól přísně kontrolovaného

a strnulého socialistickému realismu, který razili Sověti. Abstraktní styl malby představoval nejen autonomii umění, ale především individualismus a svobodu, tedy přesně ty hodnoty, které Spojené státy hájily v boji se sovětským komunismem. Jako součást protikomunistické propagandy vyhovovala tato malba rovněž tím, že byla v podstatě „němá“, nenesla v sobě žádné významy či sdělení o tomto světě. Mohla být tedy chápána jako ryze apolitické umění pohlcené samo sebou, svými experimenty s barvou a formou, přičemž každý umělec měl silně osobitý rukopis. Dokonale rovněž zapadala do zjitřeného ovzduší, neboť těžko někdo mohl vládu či CIA podezírat z toho, že propagandisticky využívá tak neobvyklý a veřejností neoblíbený umělecký styl, produkovaný navíc levicovými umělci. Vše se odehrávalo v úzkém kruhu zasvěcených a jen málo lidí ze světa umění tušilo, kdo za pořádanými výstavami stojí. Jedním z velkých paradoxů americké strategie v kulturní studené válce bylo, že aby mohlo být podpořeno umění produkované v demokracii – a především vychvalované a vyvážené do světa jako výraz demokracie –, muselo vše probíhat v utajení a demokratický proces se musel obcházet.

Klíčovou roli v propagaci a kulturním vývozu abstraktního expresionismu sehrálo zejména newyorské Muzeum moderního umění (MoMA), které bylo zapojené do americké zahraniční politiky již během druhé světové války a důsledně nakupovalo díla abstraktních expresionistů od samého počátku. Prezidentem muzea byl ve čtyřicátých a padesátých letech Nelson Rockefeller (obr. 28), jehož rodina stála u jeho založení a vždy ho podporovala. Rockefeller měl úzké vazby na zpravodajskou komunitu a vládní kruhy a aktivně působil v newyorské nadaci Rockefeller Brothers Fund, přes kterou se prala velká část finanční podpory CIA pro nové umění. Později byl jmenován zvláštním poradcem prezidenta Eisenhowera pro strategii studené války, předsedal výboru dohlížejícímu na tajné operace CIA a nakonec se stal guvernérem a viceprezidentem USA.

Během druhé světové války vedl Rockefeller v Rooseveltově administrativě vládní zpravodajskou agenturu pro Latinskou Ameriku (OCIAA)[30] a v roce 1944 prosadil vedoucího její umělecké sekce Reného d’Harnoncourta do MoMA jako viceprezidenta pro zahraniční aktivity. O pět let později byl d’Harnoncourt jmenován ředitelem muzea a v této funkci setrval až do roku 1967. Další Rockfellerův člověk, Thomas W. Braden, jenž byl v letech 1948 až 1949 výkonným tajemníkem MoMA, nastoupil v roce 1950 k CIA, kde mimo jiné dohlížel na kulturní aktivity. Téměř každý, kdo se v muzeu angažoval, měl vládní konexe, ať už na ministerstvu zahraničí, v zahraničních službách nebo v CIA. Je opravdu zvláštní sledovat v dokumentárních záznamech, jak vysoce postavení úředníci tajných služeb přiznávají, že po vzoru renesančních šlechtických zadavatelů ovlivňovali dobový vkus.[31]

V roce 1952 poskytla CIA prostřednictvím Rockefeller Brothers Fund MoMA pětiletý grant na financování masivního mezinárodního programu, v rámci nějž bylo zapůjčeno různým evropským výstavním institucím tolik obrazů, že si někteří lidé začali stěžovat na vyprázdněné muzeum. Již v roce 1953 muzeum uspořádalo výstavu *Twelve Modern American Painters and Sculptors* věnovanou výhradně newyorské škole, která měla Evropanům ukázat, že umění svobodného světa zahrnuje vše, co totalitáři nenávidí. Poselství vyznívalo jasně: modernismus vděčí za své přežití Americe, která převzala od Evropy otěže.

28. Nelson Rockefeller, prezident MoMA, si prohlíží jeden z obrazů, které budou zavěšeny v nové budově muzea, květen 1939. Repro: https://www.sothebys.com

Výstava byla zahájen v Paříži v Musee National d'Art Moderne a dále pokračovala do Curychu, Düsseldorfu, Stockholmu, Osla a Helsinek.

Následovaly další výstavní projekty, jako například putovní výstavy *Jackson Pollock 1912–1956* v roce 1958 či *The New American Painting* v letech 1958 a 1959, které byly k vidění ve většině velkých evropských měst.[32] Podle dostupných zdrojů se MoMA v rámci programu podařilo uspořádat třicet tři plnohodnotných mezinárodních výstav abstraktního expresionismu, dramaticky se také zvýšil objem zápůjček americkým velvyslanectvím a konzulátům v různých zemích. MoMA tak zastínilo muzea a galerie světové úrovně, jako byl pařížský Louvre, a na scénu uvedlo mnoho umělců, mezi nimiž byl Pollock největší hvězdou. Díky úzké spolupráci s Kongresem pro kulturní svobodu získalo MoMA rovněž přístup k nejprestižnějším uměleckým institucím v Evropě. V uměleckém výboru Kongresu zasedali ředitelé Palais des Beaux-Arts v Bruselu, švýcarského Musea of Modern Art, londýnského Institutu of Contemporary Art, Kaiser Friedrich Musea v Berlíně, Musée National d'Arte Moderne v Paříži, Guggenheimova muzea v New Yorku a Benátkách či Galleria Nazionale d'Arte Moderna v Římě. S podporou štědrých finančních dárců tak mohly Kongres společně s MoMA efektivně ovlivňovat estetický vkus v celé Evropě. V roce 1954 MoMA rovněž získalo americký pavilon na Benátském bienále, aby Spojené státy mohly nadále propagovat moderní umění v zahraničí, aniž by to bylo spojováno s vládou. Byl to jediný národní pavilon, který obhospodařovala soukromá instituce, a MoMA ho provozovalo až do roku 1962.

Epilog: Radikální zlom

Nasazení abstraktního expresionismu jako kulturní protiváhy socialistického realismu ve studené válce, jakkoli se mohlo zdát taktické a morálně ospravedlnitelné, mělo pro svět umění katastrofální důsledky. Nejen v uměleckých kruzích převládlo přesvědčení, že mezi realismem v malířství a totalitarismem existuje přímá souvislost, jak se naplno ukázalo v nacistickém Německu a v komunistickém Sovětském svazu. Jak se zjednodušeně tvrdilo, totalitní režimy se obávají moderního umění a zakazují ho, naopak západní demokracie jsou na straně svobody a moderní hnutí podporují. V důsledku toho byla kritika jakéhokoliv avantgardního umění odsuzována jako nedemokratická a zpátečnická, přičemž abstraktní malba se stala téměř nekritizovatelnou, i když o její hodnotě mnozí pochybovali. MoMA ve svých nákupech a na mezinárodních výstavách upřednostňovalo abstraktní expresionismus na úkor jiných směrů a prosazovalo ho tak důrazně, že koncem padesátých let

téměř žádný umělec, který se tomuto trendu nepoddal, nemohl v New Yorku uspět. To proměnilo zdejší uměleckou scénu v jeden obrovský byznys, do nějž vstoupily banky a velké korporace, což pochopitelně vyhánělo ceny nahoru. „V roce 1949 by si banka nikdy nepověsila na zeď abstraktní obraz," poznamenal později malíř Alfred Leslie. „V roce 1959 byl abstraktní obraz jediným obrazem, který by si banka na zeď dala."[33] Byl to silně pokřivený přístup, neboť demokracie by ve skutečnosti měla hájit pluralismus, nikoli opačný extrém a stylovou konformitu.

Mlčeli však téměř všichni, a dokonce i ti, co nemlčeli, byli velmi opatrní. Když byl například E. H. Gombrich, v té době již respektovaný historik umění, v roce 1956 osloven americkým časopisem *The Atlantic Monthly*, aby pro něj napsal stať o abstraktním umění, chvíli váhal, zda se do toho vůbec pustit. V úvodu článku pak vypočítával všechny důvody, proč by to měl odmítnout: necítí se být kritikem, jeho znalost výstav abstraktního umění je omezená, mezi moderními umělci má řadu přátel, kteří „tomuto experimentu věří". Přestože šlo o článek poměrně kritický, Gombrich nesl nelibě, když redakce změnila jeho původní název z „Móda abstraktního umění" na „Tyranie abstraktního umění", ačkoli byl velmi přiléhavý. Jako židovský emigrant německého jazyka, který na demokratickém Západě nalezl útočiště před Hitlerem, se obával toho (jak v textu přiznává), „aby nebyl shledán na špatné straně" („to being found in the wrong camp"). Všiml si totiž, že podpora abstraktní malby se stále více stávala jakýmsi „odznakem věrnosti", jenž znamená, že je člověk pokrokový, moderní, tolerantní a demokratický. Být proti modernímu umění pak znamená přesný opak – být zpátečnický, netolerantní a možná i něco horšího:

> Ve společnosti, kde umění ztratilo tak mnoho ze svých původních funkcí, možná není špatné, že se moderní umění stalo odznakem věrnosti. Především to není odznak špatné věrnosti. Zkušenost nám ukazuje, že místnost vyzdobená takovýmito obrazy stimuluje konverzaci nejméně tříštěnou předsudky a intolerancí. Uvítá zkoumání, experiment… a tato tolerance nekonformních pohledů je nejcennějším odkazem západního světa… Dokud bude extrémní pravice a extrémní levice útočit na tento druh umění jako na podvratný, člověk je povinován za ním stát.[34]

Intelektuálně poctivý a vnímavý Gombrich, jenž byl velkým znalcem a obdivovatelem klasické malby, však také správně vycítil, že takovéto „vypnutí" kritiky a bianco šek všem experimentům, byť vedené sebeušlechtilejšími úmysly, může vést v umění ke katastrofě. Vývoj v následujících letech jeho obavy potvrdil a padesátá léta představují radikální zlom v dějinách umění. Otázkou je, zda postupná destrukce umění byla nezbytnou cenou, kterou jsme museli za naši svobodu zaplatit. ■

/ Pokud není uvedeno jinak, reprodukce Pollockových obrazů jsou převzaty z publikace Anfam, David: *Abstract Expressionism*, Thames & Hudson, London, 2015. /

---

1 Pozdější odborná analýza plátna ukázala, že se o rychlou práci rozhodně nejedná, neboť pod horními vrstvami je patrná řada ploch zaschlé olejové barvy.

2 Pollock, Jackson: *Výroky a rozhovory*, Arbor Vitae, Praha, 2009, s. 17.

3 Tamtéž, s. 41.

4 Cit. dle Levin, Gail: *Lee Krasner. A biography*, Thames & Hudson, London, 2019, s. 188.

5 *Ways of Freedom: Jackson Pollock to Maria Lassnig*, Albertina Modern, 15. 10. 2022 – 22. 1. 2023. https://www.albertina.at/en/albertina-modern/exhibitions/ways-of-freedom/

6 Gehlen, Arnold: *Zeit-Bilder*, Klostermann, 1986, s. 187, viz např. Liessmann, Konrad Paul: *Filosofie moderního umění*, Votobia, Olomouc, 2000, s. 169–170.

7 Třeba prolnutí spiritismu a komunismu u surrealistů ve druhé polovině dvacátých let je dobře známé. Viz např. Clair, Jean: *O Surrealismu s jeho vztahem k totalitarismu i ke spiritismu. Příspěvek k historii nesmyslu*, Barrister & Principal, Brno, 2010.

8 Solomon, Deborah: *Jackson Pollock: A Biography*, Cooper Square Press, New York, 2001, e-book.

9 Viz např. https://mymodernmet.com/wpa-federal-art-project/

10 Čtvrtletník *Partisan Review* byl v roce 1934, kdy začal vycházet, politicky spřízněn s Komunistickou stranou USA, ale po obměně redakce koncem roku 1937 začal prosazovat politickou linii silně kritickou vůči Stalinovi a Sovětskému svazu. V padesátých letech se vyvíjel směrem k umírněnému sociálnědemokratickému a ostře protistalinskému pohledu a obecně podporoval americkou zahraniční politiku. V padesátých a šedesátých letech byl tajně financován CIA v rámci jejího úsilí o formování intelektuálního mínění v době studené války.

11 Greenberg, Clement: *Art and Culture*, Beacon Press, 1961.

12 Greenberg, Clement, *The Nation*, 7. dubna 1945.

13 https://www.stonybrook.edu/commcms/pkhouse/

14 Solomon, Deborah (2001), pozn. 8.

15 Cit. dle Saunders, Frances Stonor: *The Cultural Cold War. The CIA and the World of Arts and Letters*, The New Press: New York, 2000, s. 162.

16 Greenberg, Clement: Avantgarda a kýč, 1939, český překlad dostupný z https://is.muni.cz/el/1421/podzim2015/UEV_24/greenberg.pdf

17 Lehman, Davie: How Life Magazine Vaulted Jackson Pollock's Career, dostupné z https://blog.bestamericanpoetry.com/the_best_american_poetry/2021/08/how-life-magazine-vaulted-jackson-pollocks-career-by-david-lehman.html

18 Dopis Alfreda Barra Henrymu Lucemu z 24. 3. 1949, více viz Saunders, Frances Stonor (2000), pozn. 15, s. 177.

19 *Life* v té době vycházel v nákladu kolem pěti milionů výtisků.

20 Karmel, Pepe (ed.): *Pollock, Jackson: Interviews, Articles, and Reviews*, The Museum of Modern Art, 1999, dostupné z https://www.moma.org/documents/moma_catalogue_226_300198614.pdf

21 Lehman, David: How Life Magazine Vaulted Jackson Pollock's Career, pozn. 17.

22 Pod dopis se podepsali Jimmy Ernst, Adolph Gottlieb, Robert Motherwell, William Baziotes, Hans Hofmann, Barnett Newman, Clyfford Still, Richard Pousette-Dart, Theodoros Stamos, Ad Reinhardt, Jackson Pollock, Mark Rothko, Bradley Walker Tomlin, Willem de Kooning, Hedda Sterne, James Brooks, Weldon Kees a Fritz Bultman.

23 https://www.youtube.com/watch?v=atu4uVT7bV8

24 Rosenberg, Harold: The American Action Painters, *Art News*, prosinec 1952, dostupný z https://americainclass.org/wp-content/uploads/2014/04/2-Rosenberg-Reading.pdf

25 Tamtéž.

26 Kaprow, Allan: The Legacy of Jackson Pollock, *Art News*, 1958, dostupné z https://www.artnews.com/art-news/retrospective/archives-allan-kaprow-legacy-jackson-pollock-1958-9768/

27 První, kdo začal být podezřívavý vůči úspěchu abstraktního expresionismu, byl Max Kozloff v roce 1973 v článku v časopise *Artforum*. Na něj navázala Eva Cockcroftová, jejíž rozsáhlá esej Abstract Expressionism, Weapon of the Cold War, https://www.artforum.com/print/197406/abstract-expressionism-weapon-of-the-cold-war-38017, vyvolala bouřlivou diskusi na toto téma. Rozruch vzbudila rovněž kniha francouzského marxistického historika umění Serge Guilbauta *How New York Stole the Idea of Modern Art. Abstract Expressionism, Freedom, and Cold War* vydaná v nakladatelství The University of Chicago Press v roce 1983.

28 O průběhu výstavy v ČR a americké kulturní politice v té době více viz Pech, Milan: Umění na poli studené války, *Dějiny a současnost* 10/2012, s. 40–43. Podobný osud potkal souběžnou výstavu vypravenou americkým ministerstvem zahraničí do Latinské Ameriky, kde se dostala pouze na Kubu a na Haiti a pak musela být stažena.

29 Saunders, Frances Stonor (2000), pozn. 15.

30 https://en.wikipedia.org/wiki/Office_of_the_Coordinator_of_Inter-American_Affairs

31 Hidden Hands – A Different History of Modernism, https://www.youtube.com/watch?v=k5YSikO6JRM

32 Seznam mezinárodních výstav MoMA od roku 1952 je dostupný z https://www.moma.org/momaorg/shared/pdfs/docs/learn/icelist.pdf

33 Lehman, David: How Life Magazine Vaulted Jackson Pollock's Career, pozn. 17.

34 Ke Gombrichově kritice abstraktního umění více viz Mikš, František: Opatrný kritik modernismu: Gombrichova teorie uměleckého výrazu, in Mikš, František: *Gombrich: Tajemství obrazu a jazyk umění*, 4. rozšířené vydání, Books & Pipes, Brno, 2021, s. 319–350.

František Mikš (1966), šéfredaktor revue *Kontexty* a nakladatelství Books & Pipes.

Platíme za své činy i nečinnost

Rozhovor s ruskou spisovatelkou Ljudmilou Ulickou

Andrej Archangelskij

Ljudmila Ulická v roce 2008.
Foto: Evgenia Davydova,
Wikimedia Commons

Na podzim minulého roku jsem na stránkách *Kontextů* otevřela téma ruské antiputinovské kulturní emigrace. Stejně jako v předchozích číslech jsem i nyní čerpala z aktuálních materiálů Rádia Svoboda – tentokrát z programu Kultura politiky. Hostem byla prozaička, scenáristka a sovětskými časy zocelená lidskoprávní aktivistka Ljudmila Ulická. Otázky kladl Andrej Archangelskij, který se s Ulickou krátce před jejími osmdesátými narozeninami setkal v Berlíně. Povídal si s ní o tom, jak přežít novou katastrofickou zkušenost, na co se připravit a jaké poučení lze vyvodit ze strašlivých historických chyb. (Ivana Ryčlová)

Ljudmila Ulická se narodila roku 1943 v Baškirské autonomní sovětské republice. Je autorkou dvou desítek uměleckých próz, z nichž několik titulů bylo přeloženo do češtiny (Jákobův žebřík, Zelený stan, Případ Kukockij, Soněčka a jiné povídky, Daniel Stein, překladatel *aj.*). *Je laureátkou řady ruských i zahraničních literárních cen. Ljudmila Ulická vystupuje proti Putinovu režimu nebojácně a tvrdě. Jako viceprezidentka ruského PEN klubu zahajovala např. v dubnu 2014 v Kyjevě protiválečný kongres „Ukrajina – Rusko: dialog“. Krátce po začátku ruské agrese proti Ukrajině se spisovatelka a její manžel, sochař Andrej Krasulin, rozhodli odejít do Německa, kde má Ulická početné čtenářské publikum. Za své prózy, jichž se v německém překladu prodalo přes dva a půl milionu výtisků, obdržela roku 2020 prestižní ocenění Siegfried Lenz Preis.*

Andrej Archangelskij: Nedávno jste řekla, že nyní, po 24. únoru 2022, se všichni musíme „naučit znovu dýchat, jít dál a žít“.

Ljudmila Ulická: Ano, v osmdesáti letech jsem začala úplně nový život. Nebyla jsem na to připravená. Samozřejmě se snažím v novém prostředí zorientovat. Ale není pro mě až tak neznámé, protože moje knihy vycházejí v Německu už dlouho, mám výborný vztah se svou překladatelkou a editorkou. Dalo by se říci, že se v této zemi těším velké přízni. A uvědomuji si, že já i moje rodina máme obrovskou výhodu, na rozdíl od uprchlíků, jiných emigrantů, kteří jsou tady bez domova, bez přátel, bez profesního zázemí. Nicméně nehledě na to, nebydlím doma.

A doba, kdy se bude možné vrátit, je v nedohlednu.

Čtu teď spoustu memoárů z dvacátých let minulého století, kdy také probíhala obrovská vlna ruské emigrace. Srovnání se současností je zajímavé. Lidé, kteří během občanské války odešli do Evropy, si neustále navzájem píšou, jak se – do Nového roku, do Vánoc, do Velikonoc, za rok – zase vrátí. V šedesátých letech jsem se v Moskvě setkávala s lidmi, kteří sice v roce 1917 Rusko opustili, ale potom se vrátili. Mnozí z nich si to odseděli. Šlo o docela velký okruh mých moskevských známých. Jejich děti pak většinou odešly zpátky na Západ. Cesta tam a zase zpět je pro určité ruské kulturní kruhy 20.–21. století příznačná. Je to sto let stará písnička, která se dnes opakuje. Nic se nezměnilo.

Zároveň je nutné říci, že odchod inteligence ruskou kulturu jako takovou nepoškozuje. Prostě ji jen rozděluje – chtělo by se mi říct „jako obvykle“ – na dvě křídla. Na ty, kteří zůstali, a na ty, kteří odešli. Pak, při dalším historickém zlomu, se tato křídla znovu spojí. Koneckonců Bunin[1] i Nabokov[2] jsou nade vši pochybnost ruští spisovatelé. Mimochodem, jejich zásluhou se ruská literatura stala světovou.

Válka nás donutila přehodnotit celý náš minulý život, jak vnímáte toto novodobé barbarství?

Můj postoj k současným událostem je jednoznačný. Tato válka bude mít pro Rusko katastrofální následky. Mám velmi silný pocit, že je to začátek konce. Ztráty budou všude – v oblasti ekonomické, demografické, o sféře politické ani nemluvě. Projeví se to za deset dvacet třicet let.

Nyní probíhají kolosální procesy, které zatím uvnitř Ruska nejsou vidět, ale v nejbližších desetiletích budou pro jeho dějiny určující. V podstatě to lze formulovat následovně: velká země opouští velkou arénu. Tento proces začal v devadesátých letech. Když se zhroutil Sovětský svaz, odešly z něj pobaltské a středoasijské republiky. Teď je pryč Ukrajina. Definitivně. Na Ukrajině nyní probíhá nejdůležitější etapa její historie, završuje se proces formování ukrajinského národa.

Ukrajina a Rusko měly v devadesátých letech stejné výchozí pozice. Proč se Ukrajině podařilo to, co se nepodařilo Rusku? Proč se jí podařilo stát se svobodnou, demokratickou společností?

To jsou dva různé příběhy. Ukrajinci žili několik staletí mezi velmi mocnými sousedy a stálo je hodně úsilí, aby si zachovali národní identitu. To jim pomohlo zachovat a bránit svoji svébytnost. Nás Rusy čeká v příštích desetiletích spousta

práce, abychom pochopili skutečný stav věcí. Že Ukrajina je samostatná země. Že má právo být oddělená. Že moskevská Rus je odnoží kyjevské Rusi. A že za svůj původ v mnohém vděčíme této zemi.

Nesmyslnost války rozpoutané Ruskem určí naši budoucnost. Mimochodem, těžko bychom hledali v historii příklady nepochopitelnějších válek, než je tato. A přesto jsme jejími svědky. Lehkomyslně jsem se dříve domnívala, že mám štěstí: narodila jsem se během Velké vlastenecké války a celý život jsem žila, jak se říká, pod mírumilovným nebem. Ale válka mě přesto dostihla, na sklonku života mě dohonila. A to, co se dnes děje, může být prologem k ještě větší katastrofě. Něco takového se klidně může stát.

Pocit našeho společného studu před Ukrajinou dnes potřebuje kulturní rámec. Je důležité, abychom jej formulovali jasně a nekompromisně. Myslím si, že toto je prvořadý úkol, který dnešní spisovatelé a novináři mají.

Psaní literárních děl vždycky vyžaduje čas. Čas je potřeba nejen na psaní, ale i na přemýšlení. Existují reaktivní autoři, jako je Dmitrij Bykov, kteří dokážou reagovat na aktuální dění velmi rychle. Já k nim nepatřím. Potřebuji hodně času na přemýšlení, na pochopení toho, co se děje – v tomto směru jsem autorka velmi pomalá.

A co se týče mého občanského pocitu… Co si pamatuji, vždycky jsem měla potíže s mocí. Od školních let. Vymezovala jsem se vůči ní. Podepisovala jsem všechny možné petice, výzvy, dopisy. Nebyla jsem tak aktivní jako, řekněme, moje přítelkyně Nataša Gorbaněvská,[3] nicméně můj postoj byl vždycky jistý a pevný. Nikdy jsem neměla ráda sovětskou moc. Obávám se, že nemám ráda moc pro její podstatu. Pro lidi, jako jsem já, je těžké najít si vztah k jakékoli moci.

V dnešní době stále více lidí vyhledává psychologickou a lékařskou pomoc. Člověk se s tímhle šílenstvím někdy sám vypořádat nedokáže. Za našich časů tyto služby nebyly. Museli jsme si vystačit s tím, že jsme diskutovali s přáteli. Naší velikou politickou školou byla moskevská kuchyně – všechny problémy se totiž probíraly u stolu. U čaje, v lepším případě u vodky. Máme schopnost chápat, rozebírat události, ale zpravidla, jak už to tak bývá, to neděláme veřejně.

Dnes je situace jiná. Žijeme v jiné realitě. Jednadvacáté století si nepochybně žádá, abychom zcela změnili naše dosavadní koncepční klišé. Mnoho otázek včetně těch morálních, o kterých jsme si mysleli, že jsou vyřešeny, budeme muset řešit znovu. I ty nejzákladnější otázky dnes vyžadují nový přístup. Velice intenzivně si to uvědomuji.

Situace připomíná rok 1968, okupaci Československa a pocit studu za svoji zemi, za své spoluobčany.

Na tento okamžik si velmi dobře pamatuji. Byla jsem bioložka a tehdy jsem v Karpatech sbírala drosophily, ovocné mušky. Seděla jsem na kopci a naráz vidím, jak letí letadla směrem k hranici. Bylo jich hodně. Napadlo mě, že musím okamžitě sejít na nádraží, koupit lístek do Moskvy a odjet domů, protože začíná třetí světová válka. Zatímco jsem seděla a přemýšlela, letadla se otočila a letěla zpátky. Můj strýc – voják, specialista na radiolokátory – tenkrát pracoval na vojenském letišti ve Lvově. Po mnoha letech mi vyprávěl, jak poslali do vzduchu letadla naložená bombami,

a za patnáct minut přišel rozkaz, že se mají vrátit. Vrátila se zpátky dřív, než stačila shodit bomby. Jako člověk, který sloužil v armádě, o tom mluvil s notnou dávkou nevole. Vzpomněla jsem si, jak jsem tehdy čekala na ten strašlivý okamžik. Je zázrak, že se to nestalo. Na tuhle chvíli do konce života nezapomenu.

Co jste tenkrát cítila?

Natálie Gorbaněvská se vydala spolu se svými šesti přáteli protestovat na Rudé náměstí proti okupaci Československa.[4] Měla dvě malé děti. Nezavřeli ji, ale poslali ji do psychiatrické léčebny. Byla jsem zoufalá. Cítila jsem se bezradná. Boj s touhle mocí nelze vyhrát, pomyslela jsem si. Ať uděláš cokoli – třeba obětuješ celý svůj život –, je příliš silná na to, aby ji zlomilo sedm statečných na Rudém náměstí. Přesto udělali velký skutek. Ukázali světu, že v SSSR nemyslí všichni stejně. Bylo to nesmírně důležité gesto. Za to si zaslouží čest a slávu.

Teď by to také chtělo manifest, kolektivní výzvu od všech emigrantů. Přinejmenším k výročí začátku agrese.

Zdá se mi, že lidé se trochu probudili. Těch, kteří se otevřeně stavějí proti válce, je dnes mnohem více. Mezi mými známými není nikdo, kdo by válku schvaloval. Prostě nikoho takového neznám. Pro moji generaci byl militarismus nepředstavitelný. Moje rodina prošla všemi zkouškami, které sovětská moc pro svůj lid připravila. Vyhazov z práce, lágry – jak jinak. Oba moji dědové seděli. O lásce k tomuto státu nemohla být řeč. Hlavní taktika, kterou jsme měli, spočívala v tom, že jsme se snažili držet od státní moci co nejdál. Žít tak, abychom s ní nepřicházeli do styku, abychom s ní byli co nejméně v kontaktu. Ale vždycky to nevycházelo. V Ústavu obecné genetiky, kde jsem tehdy pracovala, se v roce 1968 konala schůze, na níž mělo dojít ke kolektivnímu odsouzení sedmi protestujících na Rudém náměstí. Posadila jsem se k zadním dveřím, abych mohla

Okupace Československa v roce 1968.
Foto: František Dostál, Wikimedia Commons

v době hlasování opustit sál, jenomže dveře byly zamčené. A tak, když bylo vyhlášeno hlasování, prošla jsem skrz celý sál a opustila ho dveřmi poblíž předsednictva schůze. Tím skončila moje kariéra genetičky. Za dva měsíce jsem byla z institutu pryč.

Svého času jsem zvolila vědu jako jediné neutrální povolání v SSSR. Říkala jsem si, že tam můžu dělat věci, které jsou pro mě zajímavé a nejsou spojené s politikou. Samozřejmě jsem se hluboce mýlila. Chtěla bych říci jednu věc: vždycky platíme jak za své činy, tak za svoji nečinnost. Nestačila jsem toho v životě moc říct, ale byly okamžiky, kdy jsem otevřela ústa a nemlčela.

Jako genetičce vám položím jednu otázku. Stává se, že biologický druh náhle udělá ve svém vývoji krok zpět?

Ano, jistě.

Ale tento krok zpátky stejně nemůže změnit evoluční proces, pohyb vpřed, je to tak?

Vždycky to tak není. Evoluce je nesmírně složitý proces. Pán Bůh o něm zřejmě hodně přemýšlel – některé evoluční pochody dodnes nechápeme. Evoluce je často paradoxní, tím je zajímavá. Moderní antropologové zmiňují skutečnost, že velikost lidského mozku se za posledních sto nebo dvě stě let zmenšuje. Nezvětšuje se, ale naopak zmenšuje. Podle některých ukazatelů člověk prodělává regresi. Možná se děje něco podobného speciaci – to znamená, že se dnešní lidé štěpí na budoucí poddruhy. A druhy. V tomto ohledu je velmi zajímavé, porovnáme-li například Křováka s moderním evropským člověkem. Faktem je, že Křovák je na tom co do inteligence mnohem lépe než Evropan. Vzhledem k tomu, že žije v divočině, je pro něj na rozdíl od moderního městského obyvatele mnohem obtížnější najít potravu a vychovat dítě. A tak je intelektuální úroveň těchto „zaostalých národů“ paradoxně často mnohem vyšší než u Evropanů. Takto úsměvné mohou být evoluční hrátky.

Ale společenský pokrok je nezastavitelný. Nebo nás naopak čeká regrese, globální úpadek?

Myslím, že by bylo příliš zjednodušené, kdybychom se na svět dívali jen skrze pohyb dopředu nebo dozadu. Řekněte mi: můžeme období druhé světové války považovat za pokrok?

Historik by řekl, že ano, protože absolutní zlo bylo poraženo.

Ale za jakou cenu… A za druhé, o něco dříve stejní lidé toto absolutní zlo z nějakého důvodu dopustili a umožnili mu, aby se rozbujelo. A režim, který byl v Rusku od roku 1917, také nelze považovat za humánní. Z hlediska genetiky jsou to však velmi krátké časové úseky. Historie ve skutečnosti pracuje s mnohem delšími časovými intervaly. Mimochodem, nyní žijeme v době, kdy se dějiny strašně zrychlily. My jsme na univerzitě na katedře biologie studovali to, co se dnes učí v prvním ročníku gymnázia. Dnešní zásoba lidských znalostí o světě je fenomenální, a každoročně se mnohonásobně zvětšuje. Rychlost, jakou se množí znalosti lidstva o sobě samém, je neuvěřitelná. Je úžasné, co všechno o sobě nyní víme. Kdysi jsem se učila anatomii. Zdálo by se, že anatomie je stabilní věda. Počet kostí a svalů v člověku se nemění. Přesto je dnes věda o anatomii úplně jiná. Změnil se totiž úhel pohledu na

ni. Nyní se můžeme zabývat veškerými hlubinnými procesy, které probíhají na buněčné úrovni. To je naprosto neuvěřitelné. A pokud se lidstvo nezničí, čeká nás strašně zajímavý svět.

Sovětský člověk byl podle všeho mnohem sečtělejší než člověk postsovětský. Čtení rozvíjelo vkus. Domnívám se, že dnešní ruskou propagandu by za starých časů považovali za nechutnou, nebo řekněme nevkusnou.

To si nemyslím. Bavíme se spolu o velmi malé skupině inteligence. Sotva bychom mohli říci, že se to týkalo většiny. Ale pokud jde o nás, stálo nás to hodně peněz i úsilí, abychom se dostali ke knihám. A často to bylo docela nebezpečné. Ostatně za čtení knih mě vyhodili z práce. Vzpomínám si, jak jsme si s přáteli mezi sebou předávali knížky přivezené ze Západu. Třeba Nabokovův *Dar*. Bože můj, to bylo něco! To byla vzácnost. Neváhala jsem za něj tenkrát dát briliantový prsten po babičce. Bylo to za studií. Na kolejích bydlela jedna spekulantka, u níž se dalo koupit všechno, na co si člověk vzpomněl – svetřík, lodičky… Jednou jsem přišla k ní na pokoj a vidím, že na křesle leží *Dar*. Šmelinářka si nejspíš všimla, jak se mi rozzářily oči, a povídá: „To není na prodej." Nezaváhala jsem ani na okamžik, sundala jsem prsten a vzala knihu. Myslím, že je to nejdražší výtisk *Daru* na světě. Pořád mi stojí doma na polici.

Byl odchod z Ruska také spontánní čin?

V mém případě bylo všechno nepředvídatelné. Druhý den poté, co začala válka, přijel můj nejstarší syn a řekl: „Rychle se sbalte." A oklikou přes Abú Dhabí nás poslal do Německa. Nemusel nám nic vysvětlovat. Sbalili bychom se tak jako tak, ale trvalo by to mnohem déle. Dokud by se nezavřely hranice. Ale můj syn to zvládl bleskurychle. Je podnikatel. A protože tenkrát stěhoval z Ruska nějakých sedmdesát svých zaměstnanců, bylo naprosto přirozené, že navrhl, abychom s mužem udělali totéž. Sbalili jsme si kufr, vzali si jen to nejnutnější. To je všechno. Nikdy jsem proti režimu nebojovala, ale zároveň jsem nikdy nemlčela. Proto mi v tu chvíli bylo jasné, že odejít je správné.

Nevím, jak moc vážně berou biologové Freudovo učení. Freud má slavný koncept o pudu smrti. Není v dnešní válce u ruského režimu také patrná kolektivní touha po smrti, po sebevraždě?

To chápe každý, kdo dokáže zapojit mozkové závity. A je mimo jakoukoli pochybnost, že v jednadvacátém století válka do našeho života nepatří. Nemá tam co dělat. Po druhé světové válce tomu bylo věnováno obrovské úsilí. Ať už šlo o mohutnou vlnu protiválečného hnutí nebo vytváření mezinárodních organizací. Prošlapat cestu k mírovému životu byl hlavní úkol politiků poválečného období. A to, co se dnes děje v Rusku, je návrat do minulosti. Zatímco svět se snaží jít kupředu, my jdeme zpátky. Země, která si za svého lídra zvolila člověka z tajných služeb, je nevyhnutelně odsouzena k zániku. Je dobré, když zemi vládne bývalý lékař nebo bývalý inženýr. Člověk s občanským povoláním. Ale když zemi vládne někdejší příslušník tajných služeb, nemůže to dobře dopadnout.

Kromě toho je zde ještě neustálá oscilace Ruska mezi Východem a Západem. Proces, který u nás probíhá od dob Ivana Hrozného: od Východu k Západu, od Západu k Východu. Vždycky,

když už to vypadá, že má Rusko našlápnuto k demokratickým změnám, najednou se něco zadrhne a země se bez mrknutí oka vydá na cestu do minulosti. A co se děje dnes… škoda slov. Jediné, co mohu dodat, je, že za to draze zaplatíme. Tu vysokou cenu platíme už teď. Má podobu tisíců rakví, putujících po celé zemi. Ale náš národ je absolutně netečný. Nečinný. Je velice trpělivý. A tato velebná mimořádná vlastnost – nekonečná trpělivost – nám teď dělá medvědí službu.

Proč sami sebe nelitujeme?

To je strašně důležitá otázka: proč sami sebe nelitujeme? Faktem je, že lidé v Rusku jsou na špatný život přivyklí. To, že jsme si zvykli na těžký, materiálně drsný život, je v naší existenci a v našem vědomí natolik zakořeněné, že jsme se s tím už smířili. Latentně stále probíhá mobilizace – a zdá se, že hned tak neskončí. Nějaké ženské protesty se v této souvislosti sice objevily, ale byly velice chabé. Jako vždycky – bylo jich málo.

Vasilij Rozanov napsal, že revoluce začala tím, že do Petrohradu nepřivezli chleba. Začaly ji ženy. Lze předpokládat, že i dnes to budou ženy, kdo změní historii?

Ženská otázka v Rusku je poměrně složitý příběh. Na jedné straně je Rusko zemí žen, o tom není pochyb. Tím nemyslím demografický vývoj. V žádné evropské zemi není tak obrovská převaha ženské populace. Jsou zde tři faktory, které ruské ženy připravují o muže: válka, vězení a alkoholismus. Je velmi málo pevných, normálních manželství, kde by děti měly otce a matku. Strašně málo, mizivé procento. Je to až k pláči. Patrně je to už taková naše tradice: ruská žena je zvyklá

Ljudmila Ulická na moskevském shromáždění „Za svobodné Rusko bez represí a despotismu“ v červnu 2018. Foto: DonSimon, Wikimedia Commons

žít bez podpory muže. Zvládá všechno sama. Vydělává peníze, vaří večeři a vypravuje děti do školy. Ale do jaké míry se tato vynucená nezávislost dokáže promítnout do politiky, těžko říct.

Možná je problém v tom, že naše společná totalitní zkušenost je trauma, které se musí zahojit. A dokud toto trauma nebude kolektivně zpracováno, společnost se neposune dál.

Je potřeba si uvědomit, že trauma jako takové předpokládá, že existuje nějaký předchozí harmonický život. Pak je návrat k normálnímu životu možný. Ale Rusko je zemí totálního, nepřetržitého traumatu. A nezačalo v roce 1917, ale mnohem dříve. Trauma je u nás odnepaměti přijímáno jako norma.

Dá se s tím něco dělat?

S velkým zájmem a nadějí pozoruji generaci dnešních třicátníků a čtyřicátníků. Hodně se mi

líbí. Právě v této generaci jsem spatřovala jiskru naděje. Ale když se podíváte, kolik talentovaných a vzdělaných mladých lidí nyní Rusko opouští, veškerá naděje je ta tam. Spousta odborníků dnes odjíždí ze země, odcházejí ti nejlepší. Kdo pak bude provádět změny?

Není to tak, že odjelo „Rusko budoucnosti“, v němž zůstalo zachováno to nejlepší, čeho dosáhlo během uplynulých třiceti let?

Víte, lidé, kteří odešli, se především snaží, aby pro sebe našli nové pole působnosti. A ti nejvzdělanější ho v jiných zemích nacházejí. Ale jestli se pak budou chtít vrátit do Ruska, to je velká otázka. Někteří se samozřejmě, nastanou-li příznivější okolnosti, vrátí, ale mnohé ztratíme nadobro.

Nedávno jste veřejnosti představila své nové povídky. Utkvěl mi v paměti obraz větru, který všechno smete. Jsme ve víru dějin?

Kromě toho, že jsme ve víru dějin, jsme také možná na jejich konci. Je to smutné, ale svým způsobem – děsivým způsobem – zajímavé. Lidstvo má zjevně stejně jako každý jiný živočišný druh období vzniku, prosperity a období svého úpadku. Těmito fázemi prochází velké množství druhů žijících na Zemi. A lze předpokládat, že lidstvo, které se rozmnožilo na osm miliard, se nyní skutečně nachází ve fázi předcházející úpadku. To nelze vůbec vyloučit. Protože například ekologická katastrofa již započala a situace se bude jen zhoršovat, pokud nebudou přijata striktní opatření. Ne nadarmo jsou dnes antropologie a ekologie nejdůležitějšími vědami. Naučili jsme se vyrábět nové stroje, a to velice úspěšně; ale co si počít sami se sebou, to nevíme.

Vaše knihy jsou v ruských knihkupectvích na tzv. „stop listech“ a společně s knihami zahraničních agentů mají speciální přebal. Mají takový, dalo by se říci, superobal.

Zdá se, že šílenství postupně opadá. Už mi poslali fotku z knihkupectví Moskva, kde stojí moje knihy na policích jen tak, bez superobalů, jak jste je nazval. Víte, naši lidé mají se zakázanou četbou skutečně bohaté zkušenosti. Zvlášť moje generace. Úřady to dost podceňují. Mezi námi, jakýkoli zákaz samozřejmě jen zvyšuje zájem o mé knihy. Právě zapečetěná kniha přitahuje zákazníkovu pozornost. Ta, kterou se nedá listovat. Takže všechna tato opatření jsou idiotská, jako obvykle, a mají opačný efekt. Logičtější by bylo stáhnout mé knihy z prodeje úplně. Ale myslím, že to je až další fáze. Brzy přijde.

Všichni spisovatelé teď doporučují vést si deník. Proč? Není v tom apokalyptická předtucha – že kromě deníků po nás takříkajíc nic nezůstane?

Pokud jde o mě, tuto radu dávám vždycky každému. Vedu si deník už půl století, od sedmdesátých let. Považuji to za nesmírně důležité. Naše paměť je vetchá. Nepamatujeme si zdaleka všechno. A velice často nám některé nenápadné detaily našeho života unikají, zapomínáme je. Ale potom, když se k nim v písemné podobě vrátíme, ukáže se, že jsou nesmírně důležité. Dejme tomu, že někdo je černou postavou vašeho života, zlým démonem – ve skutečnosti vysílal tyto signály už dlouho, jen jste je svého času nedokázali správně interpretovat. Vést si deník je zkrátka pro život

nesmírně důležité. Protože člověk sám o sobě je text – text DNA. Člověk je jediný text, který je schopen produkovat další texty. A to činí náš druh jedinečným. Proto všem neustále říkám: pište, pište. Je to důležité nejen pro vaše potomky, pravnuky, kteří budou číst o vašem fantastickém životě. Ale je to důležité hlavně pro vás. Protože když se podíváte na dvacet let staré zápisky, zjistíte o sobě důležité věci.

Kdysi dávno, v šedesátých a sedmdesátých letech 19. století, chodila inteligence mezi lid. Byl to extrém, kterému se dnes smějeme. V postsovětském Rusku se inteligence, buďme upřímní, před lidem raději ukrývala. Nemyslíte si, že to byla chyba?

V tom s vámi nesouhlasím. Rozhodně se nepovažuji za člověka odtrženého od lidu. Nemám pocit, že by mezi mnou a dejme tomu Tamarou, která mi chodila uklízet, byla hluboká propast. Její životní problémy byly stejné jako moje, neviděla jsem mezi námi žádný rozdíl. Obě jsme měly děti, obě jsme se o ně staraly, obě jsme vedly domácnost. Řešily jsme stejné problémy. Jediný rozdíl spočíval v tom, že jsem si ji zvala, aby mi umyla okna za peníze a já jsem mezitím psala. Ona si svoje okna myla sama. To bylo jediné, v čem jsme se lišily.

Byla jste to vy, kdo řekl, že v historii země je nejdůležitější, aby se všechny věci odehrávaly včas, tehdy, kdy se odehrávat mají. Ale u nás neexistuje tradice svobody. Jediné, co známe, je kolektivismus.

Upřímně řečeno, nikdy jsem se necítila nesvobodná. Ani jsem neměla pocit, že jsem asociální. Velkou společnost mi dokázala bohatě vynahradit malá komunita lidí. Vřelý, spolehlivý, přátelský okruh lidí – sousedů, přátel, příbuzných – je stále velmi důležitým rysem našeho života. Tento okruh nejbližších tvoří naše sociální prostředí. A toto zázemí je hodně pevné a odolné. A vždycky, když se stane něco nešťastného – někdo onemocní nebo někoho zavřou –, se tento okruh nejbližších semkne a přijde na pomoc. Od státu může člověk očekávat jen ústrky a nepříjemnosti. Naproti tomu okruhem svých nejbližších si může být jist. V tomto směru jsem měla každopádně štěstí. Vzpomínám si například, že když v devadesátých letech nebylo co jíst, chodila jsem do nedalekého obchodu – měla jsem tam známého řezníka – kupovat maso pro sousedy. Sedm kusů masa. Pro sebe, pro Táňu, Valju, Iru, Dianu a tak dále, zkrátka pro všechny. Nikdy jsme se v ničem nespoléhali na stát. Spoléhali jsme jen sami na sebe. Když člověk potřeboval doktora, nešel na polikliniku, ale obrátil se na přátele. Když člověk potřeboval učitele, dejme tomu němčiny, nezapisoval se do žádných kurzů, ale našel ho mezi svými známými. To byl způsob našeho života. Nebyl sice ideální, ale byl praktický.

V podstatě popisujete archaickou společnost. Protože mimo tento úzký okruh přátel člověk nic nevidí a nic si nemyslí.

Jde o to, že komunit podobných té mojí je hodně. Můj okruh nejbližších tvoří řekněme dvacet lidí. Ale každý z těchto dvaceti lidí má dalších dvacet známých. Pro ně jsem jen jedním z dalších dvaceti. A takto probíhá sociální život. Malý sociální život, který všichni žijeme. Ačkoliv když jsme vyšli na náměstí, během protestů v roce 2012, každý z nás tam potkával spoustu známých

tváří. Nedávno jsem dostala dopis od kamarádky z Moskvy, ve kterém mi píše, jak teď žije. Denně objíždí sedm adres a vyřizuje nákupy pro „své“ stařenky. Přičemž některé z těch stařenek jsou velmi proslulé, známé osobnosti. Jí samotné je sedmdesát pět let. A přesto každé ráno nese tašku jedné stařence – té, která má nejhorší nohy. A takových lidí znám hodně. Vlastně jsem o tom vždycky psala. Vždycky jsem psala o tom, že velké množství lidí s dobrým srdcem u nás kompenzuje krutost státu. Kolem mě je spousta skvělých lidí. No, není jich zas až tolik, ale jsou.

Berlín je velkou lekcí pro bývalé sovětské občany. Když v něm žijete, neustále cítíte, že existují dva světy – západní a východní.

Je to neuvěřitelné, pořád na to myslím. A připomíná mi to také poloha mého bytu – nachází se přesně tam, kde stávala Berlínská zeď. Mimo jiné si uvědomuju, že se tady střílelo do lidí, kteří chtěli utéct na Západ. Mám známého z východního Německa, který šestkrát přeběhl na Západ. Pokaždé si myslel, že je to naposledy, že tam zůstane. Jenomže za nějakou dobu ho to na Západě přestalo bavit a vrátil se. Pořád utíkal a vracel se zpátky. To je trochu šílené.

A proč ho to tam nebavilo?

Patrně byl dobrodruh. Nejvíc se mu na tom všem líbilo překračování hranice – bylo to vzrušující. ■

/ Rozhovor s názvem *Ljudmila Ulickaja: „My platim za naši dějstvija i bezdějstvije“* byl publikován v elektronické podobě na stránkách Rádia Svoboda 15. února 2023 (https://www.svoboda.org/a/lyudmila-ulitskaya-my-platim-za-nashi-deystviya-i-bezdeystvie-/32269828.html). Pro *Kontexty* rozhovor vybrala, přeložila a redakčně upravila Ivana Ryčlová. /

---

1 Ivan Bunin (1870–1953), ruský prozaik a básník, autor meditativní, novoromanticky laděné reflexivní lyriky, vynikající povídkář a novelista, nositel Nobelovy ceny za literaturu za rok 1933. Po Říjnové revoluci opustil Rusko. Zemřel v Paříži.

2 Vladimir Nabokov (1899–1977), jeden z nejvýznamnějších spisovatelů 20. století. Z Ruska odešel v roce 1919. Vystudoval v Cambridge, následně žil v Berlíně a v Paříži. V roce 1940 opustil Evropu, aby ochránil svoji ženu, která byla židovského původu. Do roku 1960 žil v USA a psal anglicky, mj. zde napsal skandální román *Lolita*. Zemřel ve švýcarském Montreux.

3 Natálie Gorbaněvská (1936–2013), básnířka, disidentka. V roce 1975 emigrovala, zemřela v Paříži.

4 Protestní akce proběhla 25. srpna 1968. Nikdo nepředpokládal, že se v samotném Sovětském svazu najdou odvážlivci, kteří se proti okupaci Československa postaví přímo na Rudém náměstí. Skupinu tvořili lingvista Konstantin Babickij, básník Vadim Delone, dělník Vladimir Dremljuga, anglista Viktor Fajnberg, básnířka a překladatelka Natálie Gorbaněvská, fyzik Pavel Litvinov a lingvistka Larisa Bogorazová. Až na náměstí se k nim připojila mladičká Tatťjana Bajevová. Po několika minutách byli demonstranti surově napadeni davem kolemjdoucích a policií v civilu a odvezeni na policejní stanici.

Andrej Archangelskij (1974), ruský žurnalista a kulturolog. Publikuje v ruských i zahraničních médiích, specializuje se na fenomén ruské propagandy. Od roku 2021 přispívá do vysílání Rádia Svoboda. Žije v Berlíně.

Souostroví Gulag po padesáti letech

Rozhovor se Stephenem Kotkinem

Russ Roberts

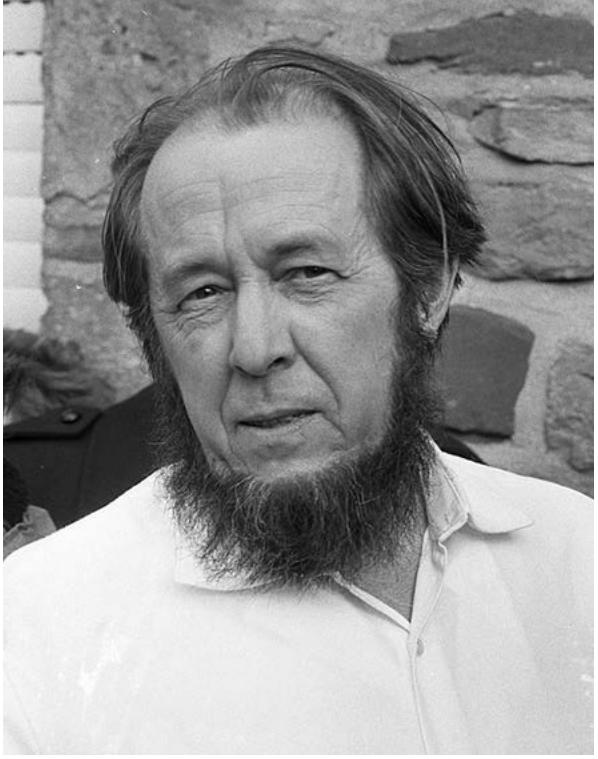

Alexandr Solženicyn v roce 1974.
Foto: Bert Verhoeff, Wikimedia Commons

Překladem tohoto rozhovoru si připomínáme výročí padesáti let od vydání epochálního díla Alexandra Solženicyna *Souostroví Gulag* a sedmdesáti let od smrti J. V. Stalina. Americký historik, akademik a spisovatel Stephen Kotkin (1959) získal doktorát na Kalifornské univerzitě v Berkeley a potom pracoval tři desetiletí v Princetonu. Nyní působí v Hooverově institutu Stanfordovy univerzity. Kotkinovým nejvýznamnějším knižním projektem je třísvazkový životopis Josifa Stalina, z něhož první dva díly vyšly pod názvem *Stalin: Paradoxes of Power, 1878–1928* (2014) a *Stalin: Waiting for Hitler, 1929–1941* (2017), třetí svazek je v tisku.

Russ Roberts: Jako historik, který se mimo jiné zabývá Stalinem, přemýšlíte a píšete o roli jednotlivců ve vztahu k větším silám dějin. Jak byste popsal vliv Alexandra Solženicyna na dějiny?

Stephen Kotkin: Jako druhý nejvýznamnější po samotném Stalinovi. Solženicyn dokázal jako jediný člověk ztemnit obraz Sovětského svazu v celosvětovém měřítku. I když mu bylo v Sovětském svazu zakázáno vydávat většinu děl, objevovala se a šířila, obvykle v ilegalitě, někdy zároveň s veřejným odsouzením jeho osoby. Měl tedy obrovský vliv doma i v zahraničí a tento vliv byl pro sovětský systém zničující. Mnoho lidí se domnívá, že na rozdíl od Hitlerova nacismu měl sovětský systém ospravedlnitelné rysy. Každý, kdo řekl cokoliv kladného o nacistickém systému, se za to musel omluvit – kvůli Hitlerovi a holocaustu. V případě Sovětského svazu se ovšem mnozí domnívali, že v roce 1917 vznikla čistší a lepší forma socialismu, kterou však Stalinova

vláda uzurpovala nebo degradovala. Solženicyn dokázal opak. A nejenže dokázal opak, ale dokázal ho takovým způsobem, že si to se zájmem přečetly desítky milionů lidí. To je neuvěřitelný úspěch.

Bylo by zajímavé se zamyslet nad tím, co by se stalo, kdyby Solženicyn neměl dostatek odvahy udělat to, co udělal. Nebo kdyby jeho práce nepřežila, nedostala se mimo tábor, nerozšířila se přes různé podzemní sítě a pak se nedostala na Západ – myslíte, že by sovětské dějiny byly jiné?

Ano, debata o Sovětském svazu je nyní mnohem tlumenější, neboť jeho existence je už více než čtvrt století minulostí. Nicméně v dobách Sovětského svazu byly debaty o jeho reformovatelnosti, ospravedlnitelnosti, o tom, proč bychom měli mít se Sovětským svazem politiku détente a proč se možná dokonce sovětský a americký systém vyvíjely stejným směrem v rámci takzvané „teorie konvergence“, opravdu důležité. A současně byly matoucí. Solženicyn do nich vstupoval s palčivou morální autoritou, protože v tom systému velmi dlouho trpěl. A ve svém díle vyzdvihl hlasy všech, kteří v něm trpěli podobně jako on. Bylo mnoho dalších odvážných lidí, přímo v Hooverově institutu například lidé jako Robert Conquest, kteří napsali skvělé, pravdivé knihy o Sovětském svazu. Solženicyn však dokázal něco víc. Přesvědčivě ukázal, že Sovětský svaz byl špatný nejen z politického, ale i morálního hlediska.

Ve dvacátých letech samozřejmě existovalo mnoho apologetů režimu, kteří věřili nebo doufali, že sovětský režim vytváří nového člověka, nové lidstvo, nový, lepší systém. Jsou lidé, kteří jeho jménem lhali, kteří to kryli nebo kteří věřili propagandě, kterou režim vytvářel, a lžím, jež jim byly vykládány při návštěvě SSSR. A spousta západních intelektuálů tomu samozřejmě podlehla. Ale někdy mezi lety 1935 a 1955 si lidé začali uvědomovat, že je tam něco prohnilého, že tam vládne neuvěřitelně represivní režim, který strašným způsobem zneužívá své občany. A přestože hrstka intelektuálů ten systém nebo Stalina nadále omlouvala, většina lidí na Západě se obrátila proti Stalinově vizi. Jaký je tedy přínos Solženicynových svědectví z první ruky, která shromáždil v *Souostroví Gulag*, jeho vlastního příběhu a příběhů desítek dalších politických vězňů? Jaký byl další dopad tohoto literárního počinu, nad rámec toho, co bylo do jisté míry dobře známo?

Snad dobře známo – nesmíme zapomínat, že francouzská komunistická strana byla stalinistická po celou dobu Stalinovy vlády, a dokonce i poté, co Stalin zemřel a byl odsouzen. Musíme si také uvědomit, že mnozí lidé hrůznou povahu režimu zlehčovali: „Ano, byly hladomory. Ano, zemřely miliony lidí. Ale to nebylo úmyslné, staly se chyby. Nebyly základem systému. Pracovní tábory Gulagu – kde byly uvězněny miliony lidí často za takzvané politické zločiny – ty nebyly tak velké. Čísla byla přehnaná. Ano, docházelo k excesům, ale přesto ani stalinismus nebyl za hranicí únosnosti…“ Znovu opakuji, že obhajoba Hitlerova režimu neprošla téměř nikomu. V této zmatené debatě, v níž někteří lidé – včetně prominentů – obhajovali stalinismus, bylo také velké množství lidí, kteří uvnitř sovětského režimu viděli jakousi lepší podobu revoluce, která by

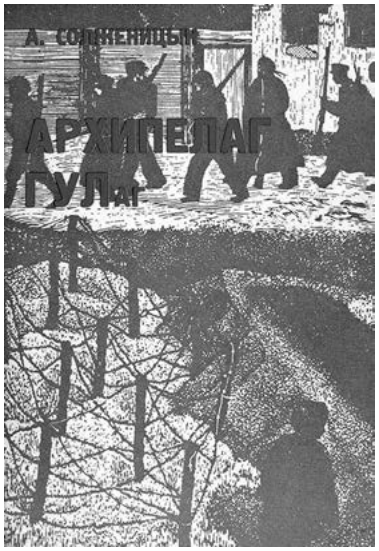

Obálka prvního vydání knihy *Souostroví Gulag* (YMCA-Press, 1973)

se tak možná mohla obnovit, když Stalin zemřel. Takže Chruščovův „tajný projev", který Stalina odsoudil za jeho zločiny, byl vlastně pokusem o rehabilitaci sovětského systému. Vracel se k čistší verzi revoluce, údajně spojené s Leninem a leninismem. Stalinova postava se proměnila v kult osobnosti, v čemž Chruščov viděl degradaci revoluce. A proto měla nabrat druhý dech. Měl přijít socialismus s lidskou tváří neboli komunistická reforma.

Po Stalinově smrti bylo sovětským fenoménem nově přitahováno mnoho lidí. Ve skutečnosti došlo na levici k rozkolu mezi těmi, kteří Stalina odsuzovali, a těmi, kteří Stalina nadále chválili. Oběma stranám však byla společná víra v revoluci jako historicky nutnou a správnou – buď ve stalinské, nebo v původní leninské verzi. Na tyto debaty zapomínáme, protože dnes už by jen málokdo hájil tuto historii stejným způsobem. Ale to je kontext, do kterého přišel Solženicyn. Snažil se zjistit, jak by mohl tuto realitu zachytit a popsat. Napsal několik opravdu důležitých románů o pracovních táborech, vycházejících z vlastní zkušenosti, a ty obstály ve zkoušce časem. V roce 1970 za tyto romány získal Nobelovu cenu za literaturu. A my je známe pod názvy *Jeden den v životě Ivana Děnisoviče*, *V kruhu prvním* a samozřejmě *Rakovina*. Nobelovu cenu tedy získal za zpracování těchto témat.

Největší dopad však mělo *Souostroví Gulag*, které bylo vydáváno nikoli v Sovětském svazu, ale v zahraničí, a to od počátku sedmdesátých let, tedy poté, co už získal Nobelovu cenu. Toto dílo bylo jedním z hlavních prostředků, díky nimž mnoho lidí, nejen intelektuálů, ale i čtenářů z řad veřejnosti, tedy lidí, kteří jsou jádrem demokratického uspořádání každé země, uvidělo, že režim byl prohnilý už ve svých kořenech. Že Stalinova léta 1920 až 1953 nebyla o nic horší než Leninův státní převrat v říjnu 1917. A tak se tato Solženicynova kniha – 1 800 stran, mnohem delší než *Vojna a mír*, delší než Homérova *Iliada* a *Odyssea* dohromady, a přesto čtivá, v mnoha ohledech poutavá – stala neuvěřitelným činem, který byl dobře podložen, přestože autor neměl přístup do tajných archivů. Dnes můžeme tyto archivy využít, ale Solženicyn k nim přístup neměl. Četl publikované zdroje, sovětské knihy, noviny a další periodika. A samozřejmě vycházel ze své vlastní životní zkušenosti a ze zkušenosti 226 dalších politických vězňů, s nimiž vedl rozhovory a jejichž příběhy jsou v třísvazkovém *Souostroví Gulag*, jehož první díl vyšel v roce 1973, popsány. A tak všichni ti lidé, kteří dělali jemné rozdíly mezi leninismem a stalinismem, mezi původní revolucí a údajnou degradací, se museli potýkat s tím, co ukázal Solženicyn: což byl gulag, který začal léta před Stalinem a jeho despotismem. Tento systém byl zaveden dříve, než se stal Stalin jediným vládcem, fungoval od samého počátku.

Solženicynovy vztahy se sovětskými vůdci byly jako na houpačce. V jistém smyslu to začíná jeho uvězněním po návratu z druhé světové války, když trpí Stalinovou rukou. Poté je do jisté míry rehabilitován Chruščovem, pak je opět na odstřel. Takže autority k němu mají velmi proměnlivý vztah a zároveň se zdá, že úřady většinou nevědí, co si s ním počít. A jeho dílo vydaly s dopady, které nepředpokládaly. Mám pocit, že si Chruščov myslel, že Solženicyna využije k tomu, aby podpořil své vlastní politické aspirace při svržení Stalinova kultu, ale nakonec nad tím prostě ztratil kontrolu.

Je to tak. Solženicyn sloužil za druhé světové války v sovětské armádě. Byl součástí invazních jednotek, které vtrhly do Polska a pak do Pruska na cestě do Berlína. Uprostřed toho byl zatčen za některé indiskrétní poznámky o Stalinovi, byl odsouzen a poslán do gulagu. Mimochodem, měli bychom zmínit, že právě Solženicynovou zásluhou se slovo „gulag“ rozšířilo v mnoha jazycích včetně angličtiny. Nakonec byl propuštěn a Chruščov, jak jste zmínil, v něm skutečně viděl nástroj destalinizace. Chruščov odsuzoval Stalinovy zločiny a excesy, ale neodsuzoval například kolektivizaci zemědělství, při níž zemřely miliony rolníků a ti, kteří přežili, byli zotročeni. Neodsuzoval státní a tzv. státem řízené plánované hospodářství. Neodsuzoval monopol komunistické strany na moc a cenzuru veřejné sféry. Odsuzoval Stalinovo zatýkání a popravy, popravy loajálních komunistických kádrů. Šlo o to zachovat systém, ale zbavit se excesů. A proto se odsouzení lágrů, které bylo možné vidět v Solženicynových románech, jevilo jako důležitý nástroj. Takže *Jeden den v životě Ivana Děnisoviče* byl Chruščovem schválen k vydání v Sovětském svazu. Je to příběh o jednom z pracovních táborů, volně založený na Solženicynově přímé zkušenosti.

Solženicyn však skutečně poměrně brzy narazil u úřadů – s někým takovým režim nepočítal. Především byl velmi odhodlaný a rozhodný. Na rozdíl od intelektuální vrstvy, která chtěla benefity – byty, ocenění, lepší život, uznání, masové publikum. Solženicyn nebyl proti těmto aspektům literárního života, ale šlo mu o mnohem víc, šlo mu o pravdu. Nepsal proto, že by se chtěl proslavit, ale proto, že věřil v jiný, morální svět, který se stavěl proti sovětskému režimu. Solženicyn byl ruský nacionalista. A sovětský režim měl být nad nacionalismem a představovat takzvané bratrství národů. Solženicyn byl konzervativec, nenáviděl marxismus, leninismus a revoluci. Solženicyn byl také křesťan. A sovětský režim byl oficiálně ateistický, snažil se potlačit křesťanství a zničil tisíce kostelů, přičemž útočil také na mešity a synagogy. Solženicyn tedy pocházel z jiného, morálního světa s jiným souborem zásad. A nebyl tak náchylný k blamážím, jimž podléhalo mnoho lidí z řad inteligence, kteří si stěžovali na režim. Takže pro sovětský režim byl velmi obtížně zvládnutelný. Tento problém hezky ozřejmují tajné dokumenty KGB a politbyra, publikované Michaelem Scammellem v roce 1995 (*The Solzhenitsyn Files: Secret Soviet Documents Reveal One Man's Fight Against the Monolith*). Například Dmitrij Ustinov, ministr obrany za vlády Leonida Brežněva, na zasedání politbyra řekl: „Pokud se pokusíme zorganizovat odsouzení Solženicyna v našich organizacích – to znamená ve všech stranických buňkách po celé zemi –, nemuselo by to dopadnout tak, jak doufáme, nebo tak, jak bychom chtěli.“ Jinými slovy, obávali se, že Solženicyn a jeho morální

zásady a jeho psaná díla by ve skutečnosti mohly vyvolat nikoli prosovětskou konsolidaci, ale kritiku Sovětského svazu z pohledu ruských nacionalistů a křesťanských konzervativců. Solženicyn byl problém, potížista ve velkém stylu. Sovětské vedení mělo samozřejmě spoustu problémů. Byly tu potíže ekonomické, byla tu východní Evropa, která se bouřila – v Maďarsku v roce 1956 a v Československu v roce 1968. Ale na někoho jako Solženicyn neměli sovětští politici odpověď. Byl to jen jeden jediný člověk, a přesto se ho báli a nevěděli, co dělat. Nakonec ho na počátku sedmdesátých let naložili do letadla a deportovali na Západ, kde prožil dalších dvacet let svého života. Je důležité si přitom uvědomit, že Solženicyn psal rusky, pro publikum doma. Nepsal pouze otevřené dopisy sovětskému vedení. Všechny jeho romány, všechny jeho politické traktáty, rozhovory a projevy byly určeny jeho vlasti. Snažil se o změnu doma, i když žil dvacet let v exilu na Západě.

Je překvapivé, že ho nezabili. Stalin by to zřejmě udělal, kdyby věděl, co se z něj stane. Zabíjel lidi kvůli mnohem menším problémům. Víme něco o těch interních debatách, jestli se o tom mluvilo, uvažovalo?

Když Stalin v roce 1953 zemřel, byl to samozřejmě stále týž režim a u moci byli stále titíž lidé. Ale jejich schopnost provádět masové násilí na vlastních lidech se snížila. Částečně se zmenšila kvůli vnějším změnám ve světě, ale také kvůli vnitřním změnám. Ano, stále mohli některé lidi popravovat, stále mohli organizovat fingované nehody, aby se někoho zbavili. Ale už neměli stejné prostředky, např. ideologické, nebo dokonce vlastní odhodlání určité lidi prostě

Josif Stalin a Nikita Chruščov, leden 1936.
Foto: Wikimedia Commons

vyhladit. A tak místo toho začali praktikovat kombinaci vnitřního vyhnanství, které tu bylo vždycky, ale teď se používalo namísto poprav, a takzvané profylaxe, která spočívala ve snaze předejít potížím s lidmi jako Solženicyn tím, že je buď zastrašovali, nebo sváděli nabídkami benefitů. Změna taktiky KGB odráží také změnu v sovětské společnosti od nevzdělanosti, od průměrných třech nebo čtyř tříd školy k dokončení středoškolského vzdělání, případně i vysokoškolského. A navíc se odehrály vnější změny ve světě. Už neexistoval nacismus v Německu, fašismus v Itálii či Hirohitův režim v Japonsku. Proto režim jaksi ztratil možnost zabíjet lidi ve velkém jen proto, že byli disidenti, že s ním nesouhlasili, kritizovali ho. A tak se Solženicynem udělali to, co udělali s mnoha jinými lidmi, například s Vladimirem Bukovským nebo s Andrejem Sacharovem – snažili se je vyhnat do vnitřní emigrace a odříznout od veřejnosti. V případě Bukovského, Sacharova ani Solženicyna to nefungovalo, ale to byly výjimky. Mnoho dalších

lidí bylo zlomených, smířili se s režimem, nebo se prostě snažili přežít. Měli rodiny, šlo o prostředky k obživě.

Solženicyn hluboce věřil ve spásnou povahu utrpení, což mu jistě také pomáhalo postavit se hrozbám a přemlouvání režimu. Zajímalo by mě, zda lze nalézt v jeho mládí, výchově nebo osobních zkušenostech před nástupem do táborů – kromě toho, že byl velkým fanouškem Dostojevského – nějaké náznaky toho, co ho činilo tak osobitým, tak silným, že se nenechal zlomit.

Je v tom odhodlání, které je třeba částečně přičíst osobnosti. To se vracíme k vaší předchozí otázce: kdyby Solženicyn nebyl, možná by to dopadlo stejně. Možná by nastoupil někdo jiný a tuto roli by sehrál. Ale musím říct, že třeba v případě Stalina tomu nevěřím. Jeho osobnost byla naprosto klíčová. Bylo zapotřebí člověka, jako byl Stalin, aby ten režim zavedl a stabilizoval – za obrovskou cenu mnoha lidských životů. Kromě něj bylo jen velmi málo lidí, pokud vůbec nějací, se stejnou kombinací odhodlání a schopností k provedení tak obrovského úkolu, jako je vybudování socialismu.

Solženicyn je v opačném smyslu podobně jedinečná osobnost – s kombinací vysokých morálních hodnot, rozhodnosti a odhodlání bez ohledu na to, jak mnoho trpěl. Solženicyn se postupně seznámil s ruskou filozofií a ruskými autory – například osobnosti jako Tolstoj a Dostojevskij byly za Stalina znovu zařazeny do učebních osnov. Hledal ovšem i neortodoxní postavy, které nebyly součástí oficiálního sovětského školství. Mnohé z nich objevil, až když se dostal na Západ a mohl si přečíst další literaturu včetně té emigrantské. Například když pracoval v knihovně a archivu Hooverova institutu nebo když se propracovával dalšími emigrantskými publikacemi, které mu byly zasílány nebo se uchovávaly na jiných místech. A díky nim se utvrdil v názorech, které si již sám dříve vytvořil díky tomu, že v Rusku vyrůstal a že hledal hodnotový systém mimo ten sovětský, ještě když tam žil. Máme k dispozici několik velice dobrých biografií, které se to snaží popsat, ale i tak se nad ním vznáší určitý otazník, pokud jde o kombinaci morální síly a prostě tvrdohlavosti a politické rozhodnosti. To je na něm výjimečné.

V románu *V kruhu prvním* jsou myslím čtyři docela dlouhé kapitoly, které se týkají Stalina. Samotný děj nikam výrazně neposouvají, daly by se snadno interpretovat jako určitá Solženicynova slabost – aby si ulevil, Stalina satirizoval a udělal si z něj legraci. Portrétuje Stalina jako egoistického šaška, jako malicherné dítě, jako nejisté enfant terrible. A také mě jaksi znepokojil Iannucciho film *Ztratili jsme Stalina* (*The Death of Stalin*). Mělo to být cosi jako komedie, ale nepřišlo mi to vtipné. Je to ten nejčernější druh humoru, který vykresluje Beriju a Chruščova a také pozůstalé po samotném Stalinovi jako neschopné hlupáky, kteří vše zpackají. Co si myslíte o Solženicynově portrétu Stalina a o Iannucciho filmu?

To je těžké. Co si počít s člověkem jako Stalin? Rozsah zla je prostě nepochopitelný. A Solženicyn trpěl přímo pod ním. Jeho portrét Stalina ve skutečnosti není výstižný, leda jako cvičení v jakési psychologické pomstě. Jak jste řekl, Stalina ponižuje, dělá z něj nicku, nikoho. A v jistém smyslu to byla právě Solženicynova kritika či vtipkování o Stalinovi, co ho dostalo

do gulagu. To odstartovalo všechno, co se stalo, včetně Solženicynovy úspěšné očerňovací kampaně režimu, která šla až ke kořenům. A tak se *V kruhu prvním* svým způsobem vrací k epizodě z roku 1945. Není však nedílnou součástí románu a nejde o zdařilý portrét, jakkoli je psychologicky srozumitelný. Někdy zapomínáme, že zlo je také lidské. Že Stalin byl člověk, že Hitler byl člověk. A že čím více je chápeme jako lidi, tím děsivější je jejich zlo. Neznamená to, že je ospravedlňujeme, uznáváme nebo omlouváme. Ale umožňuje nám to dosáhnout určité úrovně porozumění. Solženicynovi vůbec nešlo o to, aby z morálního, politického nebo biografického hlediska dospěl k pochopení Stalinova charakteru. Šlo mu pouze o to, jak čelit sovětské propagandě a znevážit tuto postavu, která byla tak zveličená.

Iannucci je skvělý režisér a mnoho lidí film *Ztratili jsme Stalina* baví. Je samozřejmě velmi chytrý a jsou tam momenty, které mi přišly prostě k popukání. Dobře udělaná satira může být velmi účinná, když jde o něco tak zrůdného, jako je totalita. Mel Brooks ji použil na Hitlerův režim, Charlie Chaplin na Hitlera. Jeden z problémů Iannucciho filmu však připomíná Solženicynův portrét Stalina v knize *V kruhu prvním*. Může vám to sice udělat dobře, ale vykreslit představitele režimu, kteří se pohybovali kolem Stalina, když zemřel – Beriju, Malenkova, Molotova, Chruščova, Kaganoviče –, jako idioty, jako prodejné, zkorumpované politiky zakládající si na úplatcích, podplácení a protislužbách, jaké bychom našli třeba v městské politické mašinérii jakéhokoli velkého města, znamená samozřejmě přehlédnout, jak tento systém mohl vůbec vzniknout a jak mohl fungovat. Kdyby byli všichni pouze tak hloupí a zkorumpovaní, sovětský režim by nikdy nevznikl. Lidé, kteří

Stephen Kotkin.
Foto: One Day University

řídili sovětský režim, nebyli géniové, ale nebyli to ani šašci. Byli ideologicky zaslepení, ale byli to efektivní správci diktátorského režimu. A tak pro mě film jako portrét tamní reality selhává. Jak jsem už ovšem zmínil, uznávám ho jako zábavu. Nicméně ani jako zábavné dílo úplně nesplňuje moje očekávání právě proto, že na takový režim se dá satira udělat dobře, ale tady to nakonec dopadlo poněkud jednotvárně. Když to samé Iannucci dělá na účet demokratického nebo západního politického systému – amerického nebo britského –, funguje to mnohem lépe. V sázce je méně, protože na politickém systému tolik nezáleží. A také proto, že tam nemají tu zrůdnost, zlo v masovém měřítku, kterého se představitelé státu dopustili.

Proč si myslíte, že se obnovil zájem o Solženicyna? Jak jste zdůraznil, z historického hlediska je nesmírně důležitý, ale zároveň jste

zmínil, že Sovětský svaz už více než čtvrt století neexistuje. Zdá se, že historické poučení už není aktuální. Jak říkáte, po Stalinově smrti nehrozilo ani masové věznění nebo popravy.

Solženicyn bude aktuální stále. A důvodem, proč zůstane aktuální, je to, že nepsal jen o systému, který už je pryč. Nejde jen o hrůzy, které popsal a které jsou nyní, doufejme, mrtvé a pohřbené, stejně jako je mrtvý a pohřbený Stalin, ale o to, že se dotkl něčeho většího. Dotkl se toho, jak organizovat naši politiku, když různé země mají odlišné kultury. Jednou z věcí, které jsme zjistili v souvislosti s globalizací a ekonomickou integrací světa, je, že země mají stále své kultury a své identity a že na nich záleží. A že lidé často vítají ekonomickou integraci, ale ne nutně na úkor vlastního hospodářského blahobytu nebo toho, čeho si cení z hlediska kultury, z hlediska identity. Solženicyn předběhl dobu, když se k těmto otázkám vyjadřoval. Mnoho let před pádem sovětského režimu tvrdil, že Západ se nemůže univerzalizovat. Instituce, které ze Západu vytvořily to, čím je, z těch Solženicyn nesmírně těžil – život ve svobodě, vlastnictví soukromého majetku, publikování bez cenzury. Těmto hodnotám rozuměl a vážil si jich. Ale nemyslel si, že dějiny, tradice a kultura každé země jim podléhají. Mají svoje národní tradice a národní instituce, které je třeba brát v potaz. A tak pro něj postsovětský prostor, o kterém přemýšlel dávno před pádem sovětského režimu v roce 1991, nebyl záležitostí westernizace jako takové. Chtěl určitou míru místní samosprávy, demokracii na místní úrovni, ale chtěl to skloubit se silnou centralizovanou mocí v Rusku, protože cítil, že to je součástí ruské tradice. Chtěl v Rusku duchovní obnovu. Chtěl zemi založenou na morálce, nikoliv pouze na zákonech. Chtěl mnoho věcí, které lidé na Západě nechápali, a to byl jeden z důvodů jeho obtížného přijetí, protože předtím byl oslavován jako velký, odvážný disident, který pomohl zkritizovat sovětský režim. Byl pak vnímán jako bizarní, reakční postava 19. století, která kritizovala Západ skrze jeho hodnoty a instituce, a přitom mu nerozuměla. Ve skutečnosti však šlo o druh liberální povýšenosti, o snahu vnutit jediný světový názor nebo jediný politický systém celému světu, což se nám za našeho života vymstilo. A toho se Solženicyn obával a předvídal to. Proto se stal osobností, která dobře zapadá do nálady v Rusku po roce 1990. A jeho díla se dnes v Rusku podle oficiálních federálních osnov zařazují do výuky na středních školách.

Ne každý bude sdílet Solženicynovy názory a nemusíme je všechny nekriticky přijímat. Pouze naznačuji, že je to důležitá součást debaty. Nežijeme v Rusku, máme tu jiné tradice. Potýkáme se s globalizací, kulturním rozdělením, kulturní identitou, snahou pochopit lidi, kteří jsou odstrčení, opuštění, mají jiný pohled na věc; snažíme se zbavit povýšenosti vůči nim. Proč byl brexit důležitý? Co ukázalo Trumpovo prezidentství – jeho zvolení a sbor volitelů? Odhalilo, že velká část země nebyla vyslyšena. Že jejich hlasy nebyly slyšet. A do jisté míry to předpověděl i Solženicyn. Do této debaty se Solženicyn hodí tady ve Spojených státech stejně jako v Rusku.

Kromě toho lze Solženicynovo dílo číst stejně, jako čteme literaturu o holocaustu. Samozřejmě doufáme, že něco podobného se už nikdy nebude opakovat, ale přesto ji čteme a stále k nám promlouvá, protože se dotýká toho, kdo jsme, čeho si vážíme, morálních rozhodnutí, která se dělají v těžkých chvílích v autoritářských nebo totalitních režimech.

Stephen Kotkin na diskusi o prvním svazku svého díla o Stalinovi s názvem *Stalin: Paradoxes of Power, 1878-1928*. Washington, březen 2015. Foto: Wikimedia Commons

Myslíte si, že byl antisemita? Slyšel jsem takové tvrzení.

Ne, nebyl. To je opravdu falešné obvinění. Solženicyn věřil, že náboženství je hlavním určujícím faktorem civilizace. Proč si myslel, že Rusko má samostatnou identitu? Kvůli východnímu pravoslaví. Napsal knihu o Židech v Rusku s názvem *Dvě stě let pospolu*. A byla o tom, že Židé a Rusové jsou odlišné civilizace, opět kvůli náboženství. Nyní můžeme namítnout, že se mýlí: že náboženství není hlavním určujícím faktorem civilizace. Byl to však argument, který použil, a byl to důvod, proč rozlišoval mezi Rusy a Židy, přestože žili dvě stě let společně – na konci 18. století carské impérium pohltilo Polsko, a získalo tak početné židovské obyvatelstvo, což předtím nemělo. A tak myšlenka, že se jedná o oddělené civilizace kvůli náboženství, není antisemitská.

Na závěr se ještě vraťme ke Stalinovi. Mám dojem, že jeho obliba v Rusku stoupá – alespoň to slyšíme v médiích. Je to pravda? Zažívá něco jako návrat, pokud jde o jeho pověst?

Stalin bude v Rusku vždy významnou postavou s vysoce pozitivními, ale i negativními konotacemi. Důvod je docela jednoduchý. Vyhrál válku. Stalin byl u moci během druhé světové války a byl na straně vítězů. Můžete namítnout, že ji Rusové vyhráli navzdory Stalinovi, nikoliv díky němu, nebo že nebýt Stalina, možná by vůbec nemuseli válčit nebo by určitě neutrpěli takové ztráty. Ale nemůžete mu vzít to, že byl během války u moci. A fakt, že byl na vítězné straně největší války v dějinách, bude ze Stalina vždy činit postavu, která bude v ruské kultuře alespoň částečně obdivovaná. Navíc je vnímán jako někdo, kdo se postavil Západu, kdo vytvořil supervelmoc s jadernými zbraněmi, kdo pomohl Churchillovi

a Rooseveltovi a pak dalším vůdcům, kteří nastoupili po nich, rozdělit svět. Mnozí z nich vědí, jakých zločinů se Stalin dopustil, jak zrůdná byla jeho vláda, a přesto k němu vzhlížejí. Neměli bychom předpokládat, že je to proto, že jsou nevzdělaní, že neznají pravdu, že kdybychom jim jednoduše řekli, kolik lidí zahynulo při hladomorech, tak by od svých pozitivních názorů na Stalina upustili.

Stalin byl v dané kultuře velmi významnou postavou, z historického (nikoliv morálního) hlediska možná největší postavou. A tak je nemožné se ho zbavit. Ve skutečnosti byl nejvýznamnější osobností i po své smrti v roce 1953 – a důvodem Chruščovova neúspěchu při pokusu o nástupnictví jako vládce Sovětského svazu bylo, že ho nedokázal nahradit. Nemohl být Stalinem. Chruščov a Stalin byli ve vztahu učitel a žák, a tak se to ani nedalo očekávat. Stalin byl zkrátka na jiné úrovni než většina politiků, v dobrém i zlém. Nechci říct, že celá tamní kultura je Stalinem poblouzněná, v Rusku je mnoho lidí, kteří Stalina nenávidí, je jim odporné, když vidí někoho, kdo má na sobě tričko se Stalinem, nebo když vidí Stalinovy pomníky. Ale také mě nepřekvapuje, že značná část lidí si přes všechno to krveprolití stále nachází nějaké důvody k jeho obdivu.

Dlouhá léta jste pracoval na obsáhlém Stalinově životopisu. První dva díly již vyšly, poslední, zahrnující období druhé světové války, studené války, Stalinovy smrti a následků, se připravuje k vydání. Jaké to je strávit tolik času s člověkem, kterého považujete za monstrum?

Jak říkáte, strávil jsem teď se Stalinem hodně času. A je to velmi znepokojující. Vidíte zlo na stránkách, na dokumentech, které čtete, vidíte jeho zaškrtávání tužkou, jeho značky, jeho podtrhování. Vidíte rozkazy zabít toho a toho člověka. Deportovat celý národ. Je těžké popsat ten zážitek slovy. Zároveň vidíte, jak funguje moc, jak se hromadí, jak se vykonává a jaké jsou důsledky jejího výkonu. Stalin je skutečně zlatým standardem diktatury. Žádný diktátor neshromáždil větší moc než Stalin a nevykonával ji s většími důsledky. Mao neměl vojensko-průmyslový komplex a Hitlerův režim skončil v plamenech po pouhých dvanácti – strašlivých, ale přece jen dvanácti – letech, zatímco Stalin vydržel tři desetiletí. Je to nekonečně fascinující, ale samozřejmě je obtížné v tom každý den pokračovat. Teď jsem v jeho hlavě způsobem, jakým jsem dosud nebyl. Rozumím mu, jeho způsobu myšlení. Chápu, proč se rozhodl tak, jak se rozhodl. A vidím důsledky těchto rozhodnutí na životech lidí, což mě bolí. A také mě bolí, když vím, že on ta rozhodnutí dělat nemusel. Mohl být velkorysejší, nemusel zabíjet lidi, které zabil. Jeho režim by přežil, nebyl v ohrožení. A tak mým úkolem bylo svým způsobem zprostředkovat zevnitř, z původních dokumentů, z pocitu hluboké empatie, ne soucitu, ale hluboké empatie nebo porozumění, jak tomu říkáme my historici, jak ten režim fungoval a proč se to stalo tak, jak se to stalo. Nepíšu tuto biografii proto, že je Stalin příkladnou osobností. Neučím odvaze, statečnosti, prozíravosti, velkorysosti. Neučím ty hodnoty, kvůli kterým byla biografie původně vynalezena. Touto biografií učím jejich pravý opak. Ale i to jsou důležité lekce.

Sám zmiňujete, že si mnoho lidí stěžovalo na Solženicynovu osobnost. Že byl zahořklý, nedospělý, arogantní atd. Předpokládám, že to byl problémový a komplikovaný člověk. Byl to

ovšem génius, a jak jste říkal, jeho dějiny gulagu jsou poutavé.

Solženicynův odkaz přetrvá, protože byl velkým spisovatelem. Nejen proto, že měl určité politické názory nebo byl politickou osobností či byl zapleten do boje proti sovětskému režimu. Byl to velký spisovatel. A to je velmi důležité uznat. Druhá věc je, že naši hrdinové jsou také složití lidé, což nesnižuje jejich úspěchy. Složitosti jsou v pořádku a my bychom se jich neměli bát. A to platí i pro našeho antihrdinu Stalina. I on měl víc rozměrů, měl šarm, lidé ho milovali, protože byl lidumil a soustředil se na jejich životy, i když nařizoval popravy jiných. Tato složitost je opravdu důležitá. A Solženicyn na druhé straně je skutečný hrdina, ne antihrdina. Dlužíme mu prokázat úctu tím, že ho představíme v celé jeho složitosti. A myslím si, že když to uděláme, jeho úspěch jen vzroste. ■

/ Rozhovor je převzat z podcastu dostupného na https://www.econtalk.org/stephen-kotkin-on-solzhenitsyn/, redakčně upraveno a kráceno. Z angličtiny přeložili Jiří Hanuš a Petra Černá. /

Russ Roberts (1954), americký ekonom. Výzkumný pracovník Hooverova institutu Stanfordovy univerzity, prezident Shalem College v Jeruzalémě, moderátor podcastu EconTalk.

INZERCE

Revolver Revue
časopis kulturní sebeobrany
since 1985

literatura • výtvarné umění
design • společnost
kritika • rozhovory
portréty • eseje

aktuální pro dnešek
i budoucnost

K dostání v dobrých knihkupectvích
a nejvýhodněji v e-shopu RR.

Informace o zvýhodněném předplatném
včetně bonusů na www.revolverrevue.cz.

Hálkova 1406/2
Praha 2, 222 245 801
sekretariat@revolverrevue.cz
www.bubinekrevolveru.cz

REVOLVER REVUE

Jenže už se stalo

Výběr z básní Terezy Šustkové

Tereza Šustková
při autorském čtení.
Foto: Lukáš Hamáček

Tereza Šustková (1991) vystudovala češtinu a hudební výchovu na Pedagogické fakultě UP v Olomouci. Svoji prvotinu Skrýše *vydala v roce 2018 v nakladatelství Host, o dva roky později jí tamtéž vyšla sbírka* Tíha vlny. *Třetí kniha,* Koutnice, *je připravena k vydání. S manželem a třemi dětmi žije básnířka ve Velké Bystřici u Olomouce, čteme na záložce její druhé knížky. Při četbě jejích veršů si (s jistým překvapením) uvědomujeme, že děti ani rodina nejsou odsunuty stranou, neustoupily „seberealizaci" tvůrčího subjektu, ale jsou součástí autorčina hlubokého přitakání lidské každodennosti ve světě a součástí nejen emočního, ale především existenciálního prostoru její poezie.*

Vladimír Holan kdysi vyčetl mladým básníkům, že z vědění chtějí přejít rovnou do básnění. U některých současných básníků a básnířek, mladých i starých, mívám neodbytný pocit, že ono vědění lze v jejich případě snadno nahradit libovolnou proměnnou. Ale jejich „upřímnost" má nakonec nohy ještě kratší než lež. „Já potřebuju zůstat pořád jaksi pod závojem, pravdivá, ale pod závojem," svěřila se nedávno Tereza Šustková v rozhovoru Zdeňku Volfovi. Neříká to z pruderie, jednoduše nechce být veřejnou duší, zjevující obraz-šifra je pro ni víc než prostoduchá výpověď, jakkoli odvážná. A její obrazy jsou silné a znepokojivé jako ode dna vypluvší „šupinaté ryby, co měly raději spát", a sugestivní jako chvíle šátrající „rukou po nahém krku". Nechtějí vědomě provokovat a ani nemusejí, nesou si v sobě magicky snovou nevinnost, jež může být i krutá.

(Josef Mlejnek)

Ve vzduchu

Horký jako pec
divoký a bezejmenný
čas mezi dívkou a ženou.
S bosýma nohama ve škopku,
na rameni rozpáraný steh,
při úpatí lesa
já jediná s rukou na břiše.

* * *

Modlím se k tobě,
protože vím, že jsi svatý v nebi.
Chtěla bych si půjčit tvé ruce,
ale trnovou korunu odkládám na jindy.
Prádlo umrzlé na šňůře
hledí do běloby sněhu.
A já nemám než tohle srdce.

(Janu Zahradníčkovi)

* * *

Žena ve mně.
Pomalými pohyby,
solnýma rukama
seškrtit svůj hlas, popelavou volavku.
Myslím na tvá ramena,
když jsi za mnou stál.
Na to, co v tobě stále hledám.

* * *

Setkat se s duší
prosvětlenou
až po konečky prstů,
až k sevření
mezi jedním a druhým schodem.
Pozoruješ poprvé mého syna
a já tvé dobré oči.
Kdo má dnes pochopení
pro taková pouta?
Učiteli mé důvěry,
dlouho už se chodím zahřívat
v tom holomrazu
k tvým kamnům.

Ve sklepě moře

Vlasy máš v uzlu, stojíš u příborníku
a sladce vyslovuješ jména Yeats, Eliot, Sitwell.
Ve sklepě moře plné šupin,
dráždivá slova,
tolik dostupné temnoty.
Nad ránem
přesypáváš práškový cukr mezi prsty,
než zaťukají, než zavolají.
A já se prohrabávám tvým břitkým životem,
tou smutnou pozůstalostí v zaprášené krabici,
jen dokud na to mám síly.

S kůží na trh

V čerstvém sněhu
překrýváme své stopy,
ta troufalá intimita,
psát druhým po zdech,
kašlat svou krev
do jejich cigaretového kouře.
Nedůvěřivě polykat
příliš krátký vyměřený čas
pro vyslovení.

Já, tvůj vítr

V noci jsem křečovitě svírala víčka,
jako bych tušila, že se právě svádí boj.
Možná o mou duši.
A možná ještě hůř… o jinou,
za kterou se teď nemodlím.
A ty, můj Ikare, říkáš
„právě ty“.
Právě ty, tak nedůvěřivá.
Právě ty, o tobě jsem psal.

(Ze sbírky *Skrýše*, 2018)

* * *

Opuštěnou zem už znovu neobydlíš.
A málokdo knězi věří tíseň na hostině
a nevěstě ve svatební ráno.
Takové chvíle šmátrají rukou
po nahém krku.

* * *

Zpočátku jsem si nemohla zvyknout
na křik umírajících zvířat uprostřed noci,
na vřeštění zadávených mláďat.
Ale tvoje víčka jsou vždy klidně zavřená,
jsi zvyklý setrvat tam, kde jsi,
díky Bohu, jsi zvyklý.
I moje zbabělé srdce si snad zvykne
vydržet stisk cizí čelisti a samo nepovolit.

* * *

Jenže už se stalo.
Skočila jsem do moře
a ono mě vyvrhlo na jiném břehu.
Sluch se přizpůsobuje síle zvuku.
A když si zaboříš ruku do hrudi
skutečně hluboko,
vyplavou ode dna velké šupinaté ryby,
co měly raději spát.

* * *

Náš dům jsme přece stavěli ve zcela jiné zemi.
Tady by zřejmě jakákoli společně vystavěná zeď
brzy zvlhla.
Ruce obtisknuté na dveřích by svítily do tmy.
Naši holubi by se jednou proměnili v sovy
a útočili na náš sad.
A ty by ses domů vracel plný cizích slov.

* * *

Musela jsem se od tebe osvobodit.
Odpusť, nevěděla jsem jak.
Tak jsem ti křičela do dlaní.
Křičela jsem to do břicha.
Křičela jsem, když jsi mi zaplétala copy.
Dnes v Cluny zničehonic vzpomínám
na tvůj svetr s pasoucími se ovečkami,
na jemnou bílou vlnu.
Už teď se těším,
jak ti jednou budu mazat chleba,
hladit ruce,
umývat nohy.

(mamince)

* * *

Dar, který se stává břemenem.
Břemeno, které se stává darem.
To všechno, co jsme si chtěli zjednodušit,
nás teď ovíjí jako zdřevnatělé stonky.
Do trní se zaplétají šaty i vlasy.
Tak jsi mě sem přece přivedl.
Možná bylo nezbytné,
aby se nad řekou setkaly všechny měsíce.
Ten úzký jak zahnutá jehla,
ten polovičatý, tvář bez očí,
i ten nerezový, kulatá poklička
odsouzená hlídat vodu, co vře,
proměňovat páru v slzy.
Mnohem víc, než jsme si uměli přát.

(Jirkovi)

* * *

Od té doby se modlím
žensky, milostně,
vůní svých vlasů,
požárem své duše.

* * *

Pyšné slovo mi oblízlo ret
a nechalo jej rozpraskaný.
Setkáváme se v bezmocném výkřiku
nad kůzlátkem v jámě.
Zápas s neúprosností pískovce.
Osud zkamenělých šnečích ulit
nebo sladkost nardu.

(Ze sbírky *Tíha vlny*, 2020)

* * *

Ta žena do vína přilila vodu.
Byla to tvá sestra? Byla to milenka, matka?
Byla v temně modrých šatech a řekla:
Můj plamen už zhasíná,
jsem neplodná jako úhor,
jsem plná kamení, ale není ho dost,
aby mě stáhlo ke smrti.
Tak jsi maloval obraz dlouho do noci,
až jsi usnul s hlavou na plátně.
Ráno jsi měl na obličeji
obtisknutou tvář světce.

(Tasov, 2020)

* * *

Udělat uzlík na konci nitě.
Navršit, dochvět a šmik.
Už po probuzení jsem dnes cítila v dlani
těžké mosazné nůžky.
Snad jsem s nimi spala celou noc.
Moje sny byly přece tak oblé a tupé.
Jako by se bránily jejich ostří.
A nemá snad Bůh tu vlastnost,
že rád slévá protikladné?
Tak i na statku ve Vydří,
jako svědek tolika živlů, běsů, drásavých modliteb,
roste jasan rovný jak pravítko.

(Prostřední Vydří, 2020)

* * *

Žíznit po ještě větší žízni,
toužit po ještě větším hladu.
K Jákobově studni stoupala v poledni,
šaty přilepené na kůži.
Gesta a pohyby,
které jí nebyly vlastní.
Dlaní se držela za loket,
ruce proplétala za zády, plná strachu i vzdoru.
A právě proto, že jsi tak nepokorná, netvárná.
Protože neumíš milovat.
Chtěla bych tě celou obléct do krásy,
udělat ti místo v lodi.

* * *

Ostny bodláků brousí lněné plátno.
Panna pokládá hlavu na rameno krysaře.
Toužíme po kmitání světla mezi vybílenými stěnami
a vzápětí na sebe hledíme jak hladoví vlci,
kterým není dovoleno umřít.

* * *

Když nelítostná božstva buší na dveře,
krása se mlčky tiskne ke kůži,
klika padá, ruce vrůstají do ledu,
do řeky, ve které už dávno nežijí ryby.
A přece pokaždé zůstane
odvěká touha zapálit celé Samaří,
utéct do kláštera uprostřed noci,
když dotek marnosti jak šlehnutí bičem
nutí rozběhnout se ke světlu.

* * *

Je večer a porodní báby
v neckách koupou novorozeně
s kouskem chleba a soli.
Takhle se chceš zmocnit tajemství,
takhle se mě zmocňuješ.
Zatím Kristus v lůně Marie
tiše polyká plodovou vodu,
chléb a sůl.

* * *

Ještě jednou chci poslouchat,
jak se rozčiluješ nad příběhem vyhnání z ráje,
zatímco Juliana za stolem obrací noviny,
Josefínka ujídá z kočičí misky,
nový komín špatně táhne, oheň se dusí,
a z toho jsme přece živi,
z toho dýmu, z děr ve střeše, z té suti kolem,
z nedokončených obrazů, z vratkých přátelství,
z trní a hloží,
z plamenných mečů v rukou cherubínů.

(Františce)

* * *

Koutnice vyšívaná, chvála skrytosti.
Tvůj němý pláč.
Propukne, kdykoliv se mě chceš zmocnit.
Už mě nenajdeš.
Chtěl jsi mě mít povolnou,
až jsem se ti rozplynula.
Chtěl jsi mě mít poslušnou,
až jsme oba propadli klamu.

(Ze sbírky *Koutnice*)

INZERCE

Trávníček / Křesťan
Auden / Buddeus
Tranströmer / Hruška
Málková / Roleček
Vaněk / Kadlec / Mano
Amiel / Doležal / Paleyová
Ulmanová / Zizler / Nodl
Bednářová / Med
Chlíbec / Kundera
Ljubková / Šulc

1/23

www.souvislosti.cz
revue pro literaturu a kulturu

Naši autoři čtou

Ad maiorem domus gloriam

Stanislav Balík, politolog

Stanislav Balík

Na nočním stolku mi leží několik knih, přičemž většinou mám rozečtené dvě. Jednu odbornější, jednu beletristickou.

Posledních několik měsíců intenzivně pracuji na monografii šlechtického rodu Žerotínů. I proto (ale nejenom proto) jsem se vrátil k objemné syntéze Petra Mati *Svět české aristokracie (1500–1700)*, kterou vydalo Nakladatelství Lidové noviny v roce 2004. Při její četbě jsem si opakovaně mohl uvědomovat, jak moc záleží na kontextu, v němž knihu čtete. Že si všímáte zcela jiných momentů ve chvíli, kdy je pro vás téma zcela nové, než když jste s ním obeznámen zevrubně anebo když jste do některého z dílčích aspektů pronikl do hloubky. Tužkou jsem si podtrhával (to dělávám jen v některých odborných knihách – a k tomu vždy s rozpaky, zda se tak skutečně mám ke knize chovat) jiné pasáže než kdysi při prvním seznámení.

Znovu mi přišlo trošku líto, jak dílčí je naše poznání a poznávání středověké a raně novověké minulosti našich českých zemí, že vycházející syntézy bývají zaměřeny podle historických zemí. A tak i tato kniha, přestože to z jejího názvu nemusí být zcela patrné, se koncentruje na svět české aristokracie v Čechách – Moravu a Slezsko nechává spíše na okraji. Přesto jsou její poznatky přenositelné i do moravského prostředí. V této souvislosti je vlastně předmět mého zájmu – rod Žerotínů – úžasně ilustrativní. Šlo v zásadě o rod svým původem i těžištěm celé historie moravský. Přesto v čase svého největšího rozkvětu v 16. a 17. století expandovaly tři jeho větve na několik desetiletí i do Čech. Propojení se Slezskem je ještě zajímavější. Zcela nelogická moravsko-slezská hranice

kolem Fulneku, kdy byl původně slezský Fulnek na slezském levém břehu Ostravice od konce 15. století připojen k Moravě, je přímým důsledkem rozhodnutí Jana Bohatého ze Žerotína, který zbohatl díky slezské zemské službě, dostal do vlastnictví Fulnek a spolu s ním neobvyklé právo sám se rozhodnout, zda si toto panství nechá zapsat do zemských desk opavských, či moravských. Náležitě toho využil k maximalizaci dalšího – tentokrát společenského – zisku. Zřejmě výměnou za rozšíření moravského markrabství dosáhl povýšení žerotínského rodu ze starožitných rytířských mezi novožitné panské, k čemuž došlo v roce 1479, o dva roky později pak v roce 1481 zapsal fulnecké dominium do olomouckých zemských desk, čímž se stalo součástí Moravy.

Maťa v pěti obsáhlých oddílech řeší témata urozenosti a šlechtické hierarchie (hierarchický systém, inflace titulů, konflikt hierarchií, rodová paměť), majetek (statky, příjmy, výdaje, finanční náročnost aristokratické reprezentace), různé modely aristokratické kariéry (aristokratická výchova, kariéra v zemských úřadech, dvorská, vojenská, diplomatická a církevní kariéra), sociální interakce (rod a rodina, rodová solidarita, sňatky, patroni a klienti) a úsilí rodu o slávu (vystižené přiléhavou parafrází *Ad maiorem domus gloriam*).

Jakkoli by se mohlo zdát, že jde o ryze odborné téma, v duchu dobrých historiografických tradic Petr Maťa, který od roku 2006 působí v Rakouské akademii věd ve Vídni, nepodceňuje literární rozměr historikovy práce. Však také jeho kniha získala v roce 2005 cenu Magnesia Litera v kategorii literatura faktu.

Smrtí tanec

Jiří Hanuš, historik

Shodou okolností jsem se dostal k několika knihám o umírání a smrti (Helena Haškovcová, Jiřina Šiklová). Byly velice zajímavé, inteligentně a dobře napsané, ale přišly mi tak „humanistické“, že jsem musel sáhnout po tvrdší stravě. Vzal jsem si knížku *Smrtí tanec*, sbírku poezie z Vilímkovy Barokní knihovny (tehdy poesie!, jak by jistě dodal nebožtík, básník a přítel Karel Křepelka) z roku 1941. A tak jsem si četl:

Probuď se ze sna, člověče,
pamatuj na to, žes popel, bláto, a nic více.
Prach jsi, a v prach se obrátíš, když smrt
přiskočí,
tebou zatočí, jíti musíš.

Baroknímu autorovi nemusíme hned přičítat nihilismus, bylo by to značně anachronické. Jeho

Michael Wolgemut: Dance macabre, 1493.
Foto: Wikimedia Commons

akcenty třeba chápat v kontextu celé křesťanské nauky, která obsahuje i naději vzkříšení. To nic nemění na tolik typickém důrazu na zpochybnění majetku, moci a slávy vezdejšího života. Barokní uhranutí smrtí, její děsivostí a nevypočitatelností a do jisté míry spravedlností (nedbá na stáří člověka ani na jeho postavení) je umocněno možností věčného života, ale i možností smrti věčné. Přijít do Božích rukou nemusí vždy znamenat útěchu, ale především soud. Krása, zlato, moc králů, statečnost hrdinů – to vše končí v prachu. Neboť

Smrt otvírá každé dveře,
tak bohatého, jako chudého odsud beře.
Na krásu mladých nedbá nic,
jejich spanilosti, věku, čerstvosti nevšímá si nic.

Otázka, zda je barokní poezie dosud živá jak svou tematikou, tak formou, byla důkladně probírána a zodpovězena již v první polovině 20. století při úvahách nad barokovostí Karla Hynka Máchy. Barokní imaginace, personifikace, jednoduché a přitom účinné metafory byly prozkoumány a shledány významnými, provokativními a silnými. I kdyby nebylo objevu Bedřicha Bridela, stále bychom si ještě mohli uhranutě zpívat s Jaroslavem Hutkou a Radimem Hladíkem slavnou píseň *Byltě jeden člověk*, která prozrazuje, jak nám mohou být barokní pocity a poetika blízké. Obrazivost barokního básníka je vystavena biblicky, na jednoduchých představách, z nichž některé už samozřejmě nechápeme. Některé ale pořád navazují na naši zkušenost, na naši práci i záliby:

Neb rovně jako pták polní do sítí padá,
a jako chytá rybář ryby,
tak také i tě, člověče, smrt do své síti
brzo pochytí, pryč odvleče.

Poselství našich předků je jasné, ba průzračné. Na smrt máme myslit a připravovat se na ni. Zní to drsně, ale je to náš zřejmý osud. Barokní člověk nás nechce vzdálit strachu ze smrti a umírání. Naopak: naše smrt je naší nejjistější jistotou, umírání je skoro vždy nesnadné. Perspektiva pokání a odpuštění hříchů zjevně není tak lákavá, proto vyvolání strachu ze smrti může být účinné. Je třeba se bát, protože jednou (a může to být brzy) může jít do tuhého. Určitá míra strachu a úzkosti nemusí být na překážku, ba naopak. Člověk může minout svůj cíl, jímž je Bůh. To už stojí za trochu obav.

Baroko ale zná i jednu polohu, která může znít aktuálně. Je to rozhovor, kterým se přesvědčuje o pravdě, argumentuje, nabourává individuální uzavřenost a sobectví. Rozhovor duše s Bohem je sice modlitbou, což je povýtce křesťanské, současně však představuje motivaci a vyřešení rébusu. Duše se trápí, pochybuje, smlouvá, stěžuje si, Kristus jí vysvětluje a utěšuje ji. Je v tom kus mystiky, ale také prostá moudrost. Člověk se potřebuje vymluvit, vyznat se, podebatovat o svých trápeních, nakonec přijmout realitu, která nemusí být příjemná. Variantou je spor duše s tělem, což dnešním uším zní opět podivně, ba schizofrenně. Pokud si ovšem nedosadíme za duši svědomí. Tělo se nakonec ovšem bere i v ochranu, neboť je pouhým nástrojem a nezaslouží si všechny výčitky duše.

Tedy nakonec přece jen více než „mystérium zmaru“? Není baroko spíše pokusem o „vdechnutí nového života“, vzkříšení mravních sil? A pokud je dnes tolik slyšet o potřebě upřímnosti, není barokní písemnictví při veškeré paradoxii vlastně upřímné až k zalknutí?

Výpravy z křesla

Kateřina Hloušková, historička

Kateřina Hloušková

Ráda bych se vyhnula sentimentu, ale obávám se, že se neubráním. Chci totiž psát o *Výpravách*: *Pro starší a pokročilé*, *Pro blízké i vzdálenější*, *Pro den i noc* a konečně *Pro čtvero ročních období*. Chci tedy psát o knihách Jiřího Peňáse, po kterých sahám často, vlastně asi nejčastěji, a ty sentimentální prostě jsou. Peňás je vzdělaný, sečtělý a vtipný nostalgik, nenapravitelný staromilec v tom nejlepším slova smyslu, a číst jeho texty je pro mě čirá radost. Je v nich zpomalení, zasnění, poučení, inspirace, radost z úplně obyčejných věcí prožívaných neobyčejným způsobem.

Jiří Peňás v kondenzované podobě svých krátkých cestopisných fejetonů, jazykem krásným tak, jak se to moc často nevidí, popisuje banální místa i situace zcela nebanálním způsobem. Obyčejný výlet do Vrchotových Janovic, Blanska, Pyšel, Slezské Ostravy, Hollabrunnu, Veszprému či Černošic je v jeho podání zábavnou dobrodružnou výpravou v prostoru i čase. Jsou to takové jednohubky, nebo spíš malé obložené chlebíčky, které si buď s potěšením zakousnu, když nemám moc času, nebo vychutnám, když zrovna čas je. Na skvělém základě z Peňásovy sečtělosti, rozhledu a daru vyprávět leží vybrané plátky slavné minulosti, eidam vzpomínek na „zlatá devadesátá“, nakladačky nostalgie po zašlé slávě i méně vábné kousky čehosi ze soudobého nevkusu a ztráty schopnosti vidět a udržovat kolem sebe krásu a uměřenost. Osobní vzpomínky z dětství a studií se míchají s autorovou aktuální návštěvou a hned po lamentaci nad ohyzdností soudobých nádraží a polystyrenových fasád a smutku ze zraněné krajiny se vám dostane nenásilného převyprávění historie místa včetně osudu všech slavných rodáků a šlechtických rodů okořeněného historkami o známých i neznámých současnících. Je to čirá radost z objevování přetavená do očividné radosti ze psaní.

Peňás přiznává, že jej neustálý tlak na nové texty, potřeba plnit stránky papírové i virtuální a vůbec celá uspěchaná naléhavá současnost příliš netěší. Je prý vždycky rád, když má dopsáno, a pokud by mu někdo řekl, že teď pár týdnů psát nemusí, byl by nejšťastnější novinář (a literární kritik) na světě. Ale současně jedním dechem dodává, že své výpravy by asi zaznamenával dál. Píše si je totiž také pro sebe, pro radost z budoucího „druhého čtení“. Nejde přitom o nic okázalého, neodhaluje „Top Ten“ nebo „Must See“ dnešního světa, nepřekonává nehostinné pouště ani divoké pralesy, neomračuje počty

ušlapaných kilometrů ani nešokuje svou odvahou. Cestuje poklidně po naší zemi a blízkém příhraničí, občas se vypraví někam dál – třeba na Sicílii nebo do Irska, ale většinou neopouští milovanou střední Evropu. Zásadně cestuje hromadnou dopravou, vyráží na jeden den, a pokud je nucený přespat, pak jen v levných hotelech, jejichž punkový půvab ocení jen málokdo. Své postřehy pak každý týden převypráví pro týdeník *Echo* a jednou začas shrne do knížky.

Zdá se to být snadné, ale aby to mělo ten půvab, který to nepochybně má, musíte být Peňás. Musíte se umět dívat, musíte mít dar vidět krásu i tam, kde pro mnoho lidí a někdy i zcela objektivně prostě není:

> Takové místo, kam když dojedete autobusem, hned chcete jet někam jinam, ale pak tam chvíli zůstanete a zjistíte, že jste udělali dobře, že je to tam docela zajímavé.

Musíte slyšet poezii v naprosto běžných slovech, která se snadno přeslechnou:

> Tloskov pak připadl samozřejmě státu, zajímavé je, že tam byl několik let Domov mladých vynálezců, na což zřejmě plynně navázal ústav sociální péče. Právě jsem míjel skupinku spíš postarších vynálezců, kteří o něčem vášnivě debatovali, když mě uviděli, zmlkli, asi v obavě, že bych jim sebral patent. Pak se mě jeden zeptal: Pane, bude zase hezky? – Ty dny bylo výjimečně trochu pod mrakem. Ujistil jsem pány, že určitě bude, ale i tohle je přeci dobré. – Vynálezci dali hlavy dohromady a pak sborově přisvědčili, že je. Byli to rozumní lidé a člověk by mezi ně hned zapadl.

A musíte dělat věci, které rozumný člověk nedělá:

> K tomu klášteru se nelze dostat jinak než překonáním Vltavy, tedy asi loďkou, pokud ta není k dispozici, tak přeplaváním. To jsem jednou podnikl, takže k tomu ostrovu mám takový jiný vztah. Ke kolika pustým ostrovům člověk normálního typu v životě doplave? A nemyslím to obrazně. Skočil jsem tedy do vln a plaval k onomu ostrovu, na kterém není nic než stromy, keře a obvodové zdi jakýchsi staveb, které mají být pozůstatkem kláštera. Byl jsem tehdy překvapen, jak je to malé, připadalo mi to jako takový labyrint pro větší myši. Přitom tady v době posledních Přemyslovců stála bazilika sv. Jana Křtitele… Postával jsem tam tehdy v plavkách asi čtvrt hodiny, vystaven různým úvahám o pomíjivosti všeho, čekal jsem na nějaký impulz či znamení, ale nic zvláštního se nedostavilo, tak jsem zase skočil do vody a doplaval na břeh, k silnici u autobusové zastávky, kde mi věci hlídal můj syn, kterému se asi honilo hlavou, že otec má zvláštní touhy.

A také musíte být schopen vnímat sílu příběhů, které dosud nikdo nevyprávěl:

> Je docela možné, že když na park ve Vrchotových Janovicích dopadá třpyt úplňku, zjevuje se tam štíhlá secesně oděná žena, kterou doprovázejí dva velcí psi. Ta žena s nimi projde parkem, přičemž je patrné, že to tam dobře zná. … Sedne si na kamenný stolek, který tam opravdu je, vytáhne odněkud krabičku cigaret

a postupně aspoň tři u toho stolku vykouří. Jednu za Maxe, druhou za Reného, třetí za Karla… Dým stoupá měsíčnou nocí, ona hledí směrem k zámku a trochu mezi těmi šluky vzdychá. Pak se zvedne a jako přízrak se rozptýlí i se psy na jednom místě, kde se park stýká s hřbitovní zdí.

Jiří Peňás je zkrátka můj oblíbený autor, vystudovaný historik a bohemista, stálice české žurnalistiky. Psal pro *Respekt*, *Mladou frontu DNES*, *Týden* a *Lidové noviny*, od roku 2016 pak pro týdeník *Echo* a internetový deník *Echo24*. Ne náhodou je držitelem ceny Ferdinanda Peroutky. Jak přesně vystihl jeho kolega Jan Dražan: „Někdy se zdá, že dokáže napsat cokoliv: od literární recenze přes reportáž či esej po politický komentář až po vtipnou glosu. Mimochodem, to je jeho velký dar. Má ohromný smysl pro ironii. Nenásilnou, ale trefnou a většinou vážně vtipnou.“ Sám o sobě tvrdí, že je nejen sentimentální, ale i nenapravitelný, že lidi, kteří mají tu smůlu a cestují s ním, trápí neustálým poučováním. Tak, není-li to příliš smělé, já se hlásím, takto se nechám trápit ráda, jen ten hotel, prosím, bych vybrala raději sama.

Epštejnův *Ruský antisvět*

Ivana Ryčlová,
nezávislá rusistka a překladatelka

Přiznám se, že jsem člověk, který poslední dobou četbou příliš nerelaxuje. Je to způsobeno tím, že na jiné knihy než na ty z kategorie „pracovní“ mi nezbývá čas. Knihu Michaila Epštejna *Ruský antisvět. Politika na pokraji apokalypsy* (*Russkij antimir. Politika na grani apokalipsisa.* Franc-Tireur USA, 2023, 248 s.), která z mého pracovního stolu hned tak nezmizí, jsem zařadila do kategorie knihy pracovní – mimořádné.

Ivana Ryčlová. Foto: © Olga Bazhenova

Michail Epštejn je ruský filozof, literární vědec a publicista, žijící od roku 1990 v USA. Poprvé jsem se s ním setkala na počátku devadesátých let, když jsem překládala hru *Valpuržina noc aneb Komturovy kroky* Venědikta Jerofejeva (u nás známého především jako autora legendární poemy *Moskva-Petušky*, která u nás vyšla opakovaně v různých překladech). Ruský originál, z něhož jsem překládala, začínal Epštejnovou předmluvou, třicetistránkovým esejem, v němž se nesmírně erudovaný pohled filozofa a literárního vědce snoubil s vtipem. To je kombinace, která se vyskytuje vzácně. Mimo jiné se mi třeba díky Epštejnovi podařilo pochopit Jerofejevovu dialektiku „pochmelja“, stavu střízlivění provázeného výčitkami svědomí, a mnoho dalších úsměvných fenoménů Jerofejevova života

i tvorby. Byl to tak svěží text, že jsem si jméno Michail Epštejn zapamatovala. Od té doby jsem Epštejnových statí, byť nebyly vždy rozverné jako ona zmiňovaná esej o Venědiktu Jerofejevovi, přečetla celou řadu. Nikdy mě nezklamaly.

Ruský antisvět. Politika na pokraji apokalypsy je poslední z více než tří desítek knih, které Epštejn, publikující v ruštině i angličtině, napsal. Vyšla v New Yorku pár dnů před smutným výročím ruského vpádu na Ukrajinu. Nebýt kamaráda Andreye Sharyho, ředitele ruské služby RFE/RL, který mi poslal odkaz na Epštejnovo interview pro Rádio Svoboda, zřejmě bych se o ní nedozvěděla. Neměla bych odkud. Úryvky citované v interview mě přiměly k tomu, že jsem sedla k internetu a začala pátrat, zda se kniha, která vyšla daleko za Atlantikem, nedá koupit online. Protože Amerika je stále zemí netušených možností, za tři dny jsem ji měla doma. S reprodukcí Klimtovy tajuplné secesní olejomalby *Smrt a život* (1915) na přebalu vypadala zvláštně. Polarita života a smrti, středověké téma vyvedené Klimtem v nebývale pestrých barvách, na mě na rozdíl od titulem naznačeného obsahu knihy nepůsobila nikterak apokalypticky. Útlý spis je anoncován jako „první filozofická kniha o prvním roce války“. Epštejn se v něm zamýšlí nad katastrofickými událostmi posledního roku, nad konfrontací Ruska s Ukrajinou a Západem. Sleduje cestu, kterou se proměnil ruský svět v antisvět hrozící celému lidstvu apokalypsou. Koncept Ruska jako antisvěta se u Epštejna začal formovat poté, co v roce 2008 ruští vojáci vtrhli na nezpochybnitelné území cizího státu – do Gruzie. „Poté začala sebelikvidace Ruska: antisvět, který se v něm po staletí formoval, se náhle ostře projevil a nakonec zvítězil,“ řekl v interview pro Rádio Svoboda.

Základním procesem, který provází ruské dějiny, je podle Epštejna inverze. Jinými slovy, v ruském světě je oproti světu civilizovanému vše naruby. Příkladů uvádí celou řadu. Inverzí, jejíž logikou se řídí novodobá ruská historie, je například přeměna armády na zločince a zločinců na armádu. Už po Buči se ukázalo, že se ruská armáda chová jako zločinci. Zabíjí civilisty, znásilňuje, rabuje. A přestalo být tajemstvím, že zločinci – vrazi, násilníci, lupiči – se přímo z věznic rekrutují do Wagnerovy skupiny a do ruské armády. Dostali zbraně a byli postaveni na roveň vojákům. Touha překonat všechny, stanout nade všemi, vede v ruské historii tradičně k naprosto opačnému výsledku:

> Rusko se ve snaze zvrátit světový řád a nastolit v budoucnosti svou globální geopolitickou hegemonii noří hluboko do minulosti a prochází etapami své historie v opačném směru. Odvrací se od Západu, razantně zavírá okno do Evropy, otevřené carem Petrem I., během jehož vlády Rusko vstoupilo mezi evropské velmoci. Rusko postupuje ve svém vývoji proti toku času a dostává se do čím dál větší izolace. A v dáli již svítí nadějná vyhlídka stát se jedním z tábořišť kočující Zlaté hordy, velké východní říše, nebo dokonce dvou říší: čínské a/nebo islámské,

píše o ruském antisvětě Michail Epštejn.

Základním vzorcem ruského antisvěta je podle tohoto filozofa, že milovat rovná se zabíjet. Během ruského jara 2014 jeden z jeho hlavních ideologů, Sergej Kurgiňan, oslovil z moskevské tribuny Ukrajince a opakovaně je ujišťoval, že Rusové je milují. Jde o stejnou lásku, jakou

k člověku zřejmě pociťuje kanibal. I kanibal má rád lidi. Až do morku kostí:

> Možná právě to je psychoanalytický základ inverze, jejíž kořeny tkví v mysli batolete: milovat znamená spolknout. Vše, co se batoleti líbí nebo co přitahuje jeho pozornost, si strčí do pusy, a úkolem rodiče je, aby tomu zabránil. Pokud tento infantilismus přetrvává, může přerůst v kanibalismus.

V minulosti jsme v sociálních průzkumech mapujících vztah Rusů k Ukrajincům často četli: Jsou to naši bratři, máme je rádi. A teď se cítí dotčeni, že oni nechápou, že mají být šťastni, a nechtějí do jejich žaludků:

> Západ se dlouho snažil po rodičovsku přivést Rusko k rozumu, vštípit mu, co se smí a co se naopak nesmí, kde jsou hranice. A teprve nedávno si uvědomil, že už nemá co do činění s batoletem, ale s kanibalem.

Tak uzavírá úvahu o inverzi jako základním hybateli ruských dějin Michail Epštejn.

Kniha *Ruský antisvět* není příjemným čtením. Rozmanité rysy tohoto antisvěta – antičas, antiprostor, antitělo, antispolečnost, antimorálka, antikřesťanství, antiřeč –, zkoumané Epštejnem z různých stran, žádnou naději, že se Rusko promění v něco jiného než v antistát, nedávají.

Monografie o Janu Steklíkovi

Milan Uhde, spisovatel, dramatik, scenárista a bývalý politik

Monografickou knihu pod názvem *Steklík* vydalo nakladatelství Host v roce 2022. Kromě hojných ukázek umělcovy tvorby a předmluv Duni Slavíkové a Paula Wilsona obsahuje zasvěcenou sedmidílnou studii Jozefa Cserese a stručnou biografii, soupis díla, bibliografii a seznam reprodukcí z pera Aleny Jankové a Terezie Petiškové. Četbu a prohlídku reprodukcí prohlubuje vzpomínka: od konce padesátých let a po celá léta šedesátá jsem Jana Steklíka vídal téměř denně od okamžiku, kdy na doporučení Ivana Vyskočila z Divadla Na zábradlí poprvé otevřel dveře redakce brněnského *Hosta do domu* a zakotvil v ní jako jeden z nejbližších spolupracovníků.

Znát Steklíka umožňuje pochopit jeho umění v celé šíři a hloubce: na rozdíl od jiných tvůrců svázal svůj život neoddělitelně s výtvarnými artefakty, které tvořil všude, kde pobýval – v ateliéru v rodném Ústí nad Orlicí, v naší redakci, v hospodě u všudypřítomného a oslavovaného piva, na návštěvách u kamarádů. Nástroje – tužku, pero, tuš – nosil s sebou. Jeho výtvory občas dokonce nesou pečeť chvíle, kdy vznikly. Najdete v nich nedopalek cigarety a stopy vypalování. Brzy jsem nabyl dojmu, že Steklík putuje a vůbec se pohybuje bez předchozího plánu, a spontánně tak dosahuje co nejdostupnější svobody, která dovoluje odevzdat se okamžitým nápadům, jakých měl nespočetně, a to bez ohledu na to, kdo je právě u vlády.

Viděl jsem ho pracovat, jako by kresba byla zcela obyčejnou činností, podobnou potáhnutí

Milan Uhde

z cigarety nebo posednutí na židli. Žádné slavnosti tvorby Steklík nekonal, nemluvě o mystériích. Zato ať kreslil, nebo črtal třeba výplň takzvané zamalovánky, bylo vidět, jakou z toho má radost. Teprve v monografii jsem se seznámil s jeho začátky, orientovanými na odkaz Bohumila Kubišty a námětově charakteristickými například portréty známých a kresebnými motivy Ukřižovaného. Příznačným se pro něj záhy stalo užití kombinovaných technik a inspirace literárními, výtvarnými a hudebními projevy moderny, jmény jako Franz Kafka, Eugène Ionesco, Kazimir Malevič nebo John Cage.

Steklík byl po všech stránkách synem a dědicem avantgardy dvacátého století. Nepřevzal ani v nejmenším sklon její levicové složky k politické angažovanosti a službě revolučním ideologiím, k vlastnostem, které jí soudobí kritikové pilně vyčítají, jako by to byl její základní rys, z něhož prý rostla a s nímž údajně skončila. Zachoval si naopak její trvalou a dodnes živou podnětnost: touhu po novém tvaru, která však u něho nesklouzla k pouhému technickému vynalézání, nýbrž povzbuzovala hlubinnou chuť objevovat a násobila bytostný odpor k parazitování na přízemním opisu skutečnosti a opracovávání toho, co jsme už mnohokrát viděli, slyšeli a víme a co dodnes vyhovuje zpohodlnělému obecenstvu. Komiku a grotesknost zosobňovala sama překvapivá steklíkovsky křehká linka, která na první pohled prozrazovala svého autora, a mohla tudíž nahradit jeho podpis. Takto naplněný konkrétní vztah k avantgardě poznamenal ostatně nemalou část Steklíkovy výtvarné, muzikantské a literární generace.

Vzpomínám si, jak Steklíka naopak popouzely křečovitě vtipné kresbičky, které například dvojice Adolf Born a Oldřich Jelínek, ale zdaleka ne jen oni, publikovala v padesátých letech v *Dikobrazu* a podobných periodikách: figurky, nad nimiž se vznášel obláček s ručně doplněným textem, zesměšňujícím negativní hrdiny a jevy, hodné zejména politického zatracení. Křižovnická škola čistého humoru bez vtipu, kterou Steklík spolu s kamarádem Karlem Neprašem založili, nebyla samozřejmě úzce estetickou polemikou s devótními výrony oficiální satiry, nýbrž označením nezávislého a volného, neorganizovaného společenství vyznavačů svobody, které nejrůznějšími parariťuály a naprostou odevzdaností fantazii a náhodě čelilo veškeré dobové režimní proorganizovanosti a spolkovým pravidlům, školním a skupinovým principům a ideovým doktrínám.

Jozef Cseres mě při první četbě steklíkovské studie trochu vylekal nezvyklými výrazy, avšak rychle jsem si na ně zvykl a stále znovu okouším přesnost a výstižnost záběrů do umělcova díla. S jedinečným smyslem pro Steklíkovu originalitu popsal a analyzoval jeho pestrý tvůrčí rejstřík. Také zásluhou jeho výkladu se mi kniha stala zážitkem, ke kterému se stále vracím a čtu

ji vlastně nepřetržitě od okamžiku, kdy jsem ji před dvěma lety dostal darem od ředitelky Domu umění Mgr. Petiškové, v jejíž instituci proběhla před několika lety Steklíkova velká souborná výstava. Vrcholně přitažlivý je pro mě ovšem výtvarný doprovod svazku, představující nejen kresby včetně slavných ňadrovek, ale i doklady dalších umělcových aktivit, fotografické připomínky happeningů a landartů, totiž dokumentů o kolektivních akcích v krajině, svědectví o původcově ambivalentním humoru a nevyčerpatelném zdroji jeho obraznosti.

Je mi tuze líto, že jsem v sedmdesátých a osmdesátých letech jako policejně sledovaná nepřátelská osoba a posléze signatář Charty 77 musel oželet účast například na Cestě na Říp nebo při Zajíždění bílé čáry či při Ošetřování jezera. I z reprodukcí fotografií na mě dýchla atmosféra osvobozující od normalizačního třeštění. Nikoli poprvé jsem si vyčítal, že místo abych jako obdivovatel Steklíkovy akčně scénické variace na Manetovu *Snídani v trávě* odolal svodu vysoké funkce, strávil jsem v ní po převratu osm let, spoután souvislostmi, které se mi už tehdy v občasných záblescích poznání jevily jako komické. Na vernisáži výstavy ve Zbraslavi mě přesto přátelsky uvítali oba ředitelé Křižovnické školy a Jan Steklík mě na místě jmenoval navždy jejím ministrem kultury. Potěšilo mě to, i když jsem si to přísně vzato nezasloužil, protože jsem to nezavršil patřičným obřadem v hospodě, a tak se neodvažuju připojit ke svému jménu hrdé KŠ. Hrdý jsem však na to, že mou sbírečku statí na dočasná politická témata ozdobil Honza nezapomenutelně nadčasovou kresbou na obálce. Pojal ji jako Říp coby ňadrovku. ■

INZERCE

Kvalita prověřená tradicí:

tvar

Nejlepší literatura za nízkou cenu!

tištěné předplatné 1050 Kč
on-line předplatné 550 Kč

itvar.cz/predplatne

Historik, nebo prognostik (temné) budoucnosti?

Nad knihami Yuvala Noaha Harariho

Jiří Hanuš

Yuval Noah Harari:
Sapiens: stručné dějiny lidstva, Leda 2018;
Homo deus: stručné dějiny zítřka, Leda 2017;
21 lekcí pro 21. století, Leda 2019;
souborné vydání *3x Harari*, Leda 2021

Yuval Noah Harari se sice prezentuje jako historik, ale jeho texty i přednášky jsou v jistém smyslu ahistorické. To, co je v rámci klasického pojetí historiografie ještě přijatelné, jsou jeho „dějiny lidstva“ v dlouhodobé evoluční perspektivě. Nejedná se ovšem o syntézu v tradičním pojetí, spíše o komprimaci několika zásadních tezí, z nichž každá by si zasloužila rozbor a kritiku s použitím metod historických věd. Jiným případem, asi častějším, jsou jeho vize budoucnosti druhu homo sapiens, většinou velice temné. Zde už se nejedná o historii, snad pouze v tom smyslu, že historie vytváří určité pozadí ke scénářům budoucnosti. Svým způsobem je obdivuhodné disponovat tak širokou evoluční perspektivou, ale tato perspektiva nutně znamená redukci a zevšeobecnění.

Dílo každého historika může být kvalifikovaným podložím, na kterém lze stavět možné představy o budoucnosti. V tomto smyslu je historie učitelkou života, i když nejistou a nejednoznačnou. Zjednodušení, která provádí Harari s historií, jsou však více než problematická. Uveďme si jedno z nejčastěji používaných. Tvrdí, že zatímco v předmoderní době přicházela autorita z vnějšího světa, od panovníků či bohů, v moderně přichází jako vnitřní popud z nitra člověka, který si vytváří vlastní pravidla života. Lidské vnímání a cítění jsou tím podstatným, co určuje běh světa. Obecně to platí, jedná se ale o nepřiměřené zjednodušení. Harari počítá s přímočarými dějinami, přitom podceňuje středověké a raně novověké intelektuální výkony, kontrapohyby a paradoxy, jimiž je historie přeplněna. Například

náboženský svět ve své křesťanské podobě se docela úspěšně pokusil obě perspektivy spojit: člověk je vděčný Bohu-Stvořiteli, přitom se ale snaží řídit svým svědomím, což je něco na způsob životního kompasu. Důraz na tuto vnitřní lidskou komponentu je ostatně mnohem starší než romantismus, jak by se mohlo zdát z Harariho výkladů. A je namístě pochybnost, zda scénáře budoucnosti lze úspěšně postavit na schematicky viděné minulosti.

Základní Harariho myšlenka je docela jednoduchá. Tvrdí, že jsme jako homo sapiens na zásadní křižovatce dějin a že je možné, že se náš život zcela promění – dokonce tak, že přestaneme jako homo sapiens na planetě Zemi existovat, že budeme nahrazeni novým druhem. Představme si nějakou kombinaci „člověka rozumného" a umělé inteligence. K tomu stavu dospějeme údajně přes proměny našeho světa, zejména spojením moderních technologií a biotechnologií, které způsobí, že umělá inteligence bude znát jak náš racionální život, tak naše emoce – a prý lépe, než je známe sami.

Odhlédněme od toho, že se nejedná o historii a její vyústění, ale pravděpodobné predikce budoucnosti. Historie ostatně zná mnoho zásadních proměn, které mocně ovlivnily lidské životy, například rozšíření knihtisku nebo průmyslovou revoluci. Harari má zřejmě pravdu v tom, že k různým proměnám našeho světa dojde, a to právě v oblasti, o niž se zajímá. Jeho predikce však obsahují několik problematických bodů. Za prvé lze prostě konstatovat, že budoucnost nás může překvapit. Stačí připomenout covid – i když po pravdě řečeno, covid asi posunul představu o vědě a medicíně dost kupředu, což odpovídá Harariho prognóze. Může se ale stát cokoli, co techno- a biorevoluci zbrzdí. Za druhé Harari počítá s obrovským rozvojem vědy, a to globálním způsobem. To by ale znamenalo rozvoj na celé planetě, nejen za Západě, což není úplně představitelné ani ve střednědobém horizontu. A musel by to být rozvoj v demokratizujícím smyslu. Například všude na světě by lidé museli mít pokročilé technologie. To zatím není jisté ani na západě a severu planety. Dobře se to demonstruje na automobilech. Ano, je zde už elektronická Tesla s nakročením na samořiditelné ovládání, ale kdo na to má a bude mít peníze? Umělá inteligence nebude úplně zadarmo, rozhodně ne v medicínském průmyslu. A pak je zde klíčový problém: Harari počítá s tím, že všichni lidé jsou pod tlakem moderních vědeckých premis, které se zakládají na determinismu s občasnými náhodnými prvky. Je to vůbec pravda – a pokud ano, budou s tím automaticky všichni lidé souhlasit a podřídí se tomu? Nejsou politická a společenská pravidla našeho světa podřizována ještě jiným kritériím než vědeckým?

Harari pracuje s velmi zajímavým a podnětným konceptem „komplexních mýtů", tj. velkých ideových příběhů, které jsou nejen nějakou dílčí součástí naší kultury, ale konstitutivním prvkem pro rozšíření druhu homo sapiens. To zní nejen sympaticky, ale je to zřejmě i pravda. I zde však opět narážíme na reduktivní a nerozlišující způsoby uvažování. Na jisté úrovni je možné přisvědčit názoru, že je vcelku jedno, o jaké ideové konstrukty vzhledem k evoluci se jedná (nejčastěji autor uvádí příklady ideje peněz, nacionalismu nebo náboženství). Při hlubším pohledu vidíme opět jasné meze, které zde představuje až přílišné zjednodušení, a to přinejmenším ze dvou úhlů pohledu. Za prvé je poměrně nebezpečné, když uvažujeme o všech idejích pouze konstruktivisticky, bez zohlednění existenciálního,

zkušenostního a duchovního aspektu. A za druhé přece jen není možné míchat hrušky s jablky. Některé ideové konstitutivní příběhy mají asi větší evoluční potenciál než jiné a některé jsou v rozvoji lidského druhu z etického hlediska asi zásadnější než jiné. V této souvislosti je možné si připomenout jednu z klíčových myšlenek filozofa a antropologa Jana Sokola, který tvrdil, že k zásadnímu zvratu ve vývoji lidstva došlo ve chvíli, kdy se zrodila etika (tedy v okamžiku, kdy bylo řečeno: nepřidáš se k většině, pokud páchá ničemnosti). Tento moment také zakládá individualisticky zaměřenou morálku, odlišující svět lidí a zvířat. Tyto diference jsou ovšem za hranicí Harariho uvažování. Je třeba upozornit asi i na to, že toto nerozlišování sice vede ke svrchovaně globálnímu pohledu – což je symptomatické –, ale nevytváří prostor pro pochopení kulturní a civilizační diverzity, která je pro lidstvo typická. Ano, mýty jsou zakořeněny hlouběji, než tušíme, ale právě proto bychom s nimi měli zacházet opatrněji.

Harariho redukcionistický svět je nesmírně lákavý, čtenářsky i posluchačsky vděčný. Proč se jeho knihy staly bestsellery, proč tento autor patří k nejzvanějším lidem na akademické i neakademické diskusní pořady? Domnívám se, že důvodů je hned několik. V prvé řadě se nabízí komplexní pohled na svět, společnost i člověka, který vykazuje vědecké parametry. Lidé si zřejmě rádi poslechnou někoho, kdo má jasno, jak to se světem bylo, je a bude. Vědecký pohled je velice umně propojen s uvažováním o krizích a budoucnosti naší civilizace, v němž se uplatní klíčová slova naší doby (klimatické změny, křehkost demokracie, umělá inteligence apod.). Málo platné, „pochopitelná věda“, věda zabalená v přístupném osvětovém balíčku patří zjevně

Yuval Noah Harari.
Foto: Wikimedia Commons

k lákavým produktům. Skutečnost, že balíček vykazuje určité nedokonalosti, jeho atraktivitu nesnižuje. Nabídka celistvého pohledu na minulost, přítomnost i budoucnost je silnější než kritika, která je založena na otázkách, které si Harari nechce a možná neumí klást.

Nezanedbatelným faktem je skutečnost, že Harari je neuvěřitelně sympatický člověk a schopný rétor. Působí navenek velice skromně, ovládá umění diskuse, je pozorný při poslechu otázek při diskusích, je srozumitelný jak v psaném, tak v mluveném projevu. To vše dotváří jeho popularitu, která je umocněna a umožněna jeho tématy. Brnká na strunu, která je v organismu naší společnosti choulostivě obnažená: jaká jsou nebezpečí naší přítomnosti, jak bude vypadat naše budoucnost za deset, dvacet, padesát let. Koho by to nezajímalo? A proč si neposlechnout vědce, který o tom mluví tak přesvědčivě a poutavě?

Zdá se mi, že v základu Harariho konceptu se mísí několik starých i moderních vynálezů, výbušných i atraktivních současně. Je tu starý fenomén proroctví, přítomný i ve chvílích, kdy se proti němu Harari explicitně vymezuje. Pak nastupuje dobře známá a mnohými autoritami popsaná modernistická reduktivita (člověk není, než…), doplněná vědeckým jazykem a odkazem na vědecké paradigma, které představuje jeden z ideových konstruktů, o nichž Harari tak často mluví – nezmiňuje ovšem, že to je až moderní paradigma, z něhož tak vydatně těží. A v neposlední řadě je to jakýsi postmoderní amalgám témat, která rezonují v mainstreamových médiích: koho by dnes nezajímaly otázky genderové, klimatické, technologické?

Pokud chceme porozumět naší době a sobě samým, nemusíme zvládnout teorii evoluce, moderní počítačové systémy a k tomu nejméně tři vědní obory. Postačí k tomu si kriticky přečíst tři dostupné Harariho knihy a rozebrat si jejich ambici, obsah a strukturu. Až příliš z nich vykukuje, že se snaží odpovědět na naši rozkolísanou existenciální nejistotu, která se chytá stébla. ■

Jiří Hanuš (1963), historik, působí na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity.

INZERCE

Marek Jakoubek, Lenka J. Budilová (eds.)

Češi v Bulharsku

Od osvobození Bulharska do konce druhé světové války

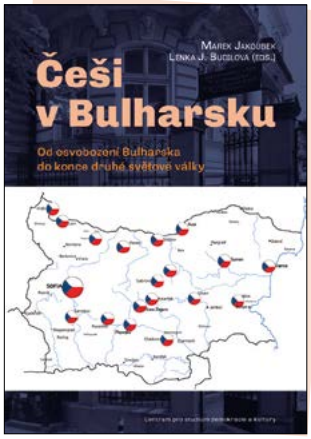

Publikace *Češi v Bulharsku* sleduje dvojí cíl. Na jedné straně je výsledkem snahy o vytvoření souboru textů, který by v rámci široce pojatého etnologicko-historického diskursu reflektoval aktuální dění na poli studia Čechů v Bulharsku, na druhé straně bylo cílem postihnout danou problematiku (časově) takříkajíc od začátku do konce. Knihu tak zahajují kapitoly věnované příchodu Čechů do Bulharska v době po jeho Osvobození (1878) a uzavírá ji studie věnovaná reemigračním procesům let 1946–1950, které výrazně a nenávratně mění parametry české přítomnosti v zemi, která má od té doby radikálně jiný, s předchozím obdobím nesrovnatelný charakter.

A5, brož., 248 stran

Michal Opatrný, Karel Šimr a kol.

Církev v době pandemie

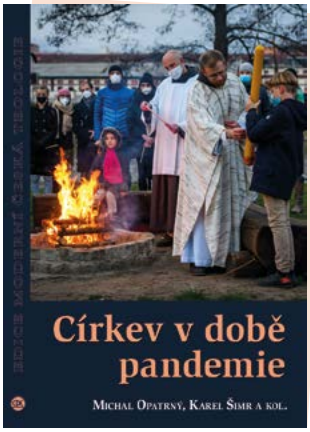

Kolektivní monografie ojedinělým a komplexním způsobem reflektuje pastorační situaci církve v období pandemie onemocnění Covid-19 v letech 2020 a 2021. Metodologicky vychází z teorie konstitutivních prvků či základních jednání církve, s níž čtenáře uceleně seznamuje v první kapitole. Po religionistické reflexi vybraných problémů, s nimiž se církve musely v pandemii vyrovnávat, publikace v ekumenické perspektivě rozpracovává jednotlivé projevy života církve v podobě diakonie, martyrie, koinonie a liturgie. Pandemii autoři vnímají jako locus theologicus – místo, v němž vzniká teologie – a jako reflektor, který nasvítil problémy, s nimiž se církev při naplňování svého poslání v současné společnosti potýká. Kniha je určena všem zájemcům o teologii a promýšlení křesťanské praxe a jejím cílem je otevření širší debaty nad nastolenými otázkami.

A5, brož., 192 stran

Pavel Maškarinec, Petr Bláha, Jakub Charvát

Volby a kvalita demokracie v českých krajích: participace, soutěživost, reprezentace

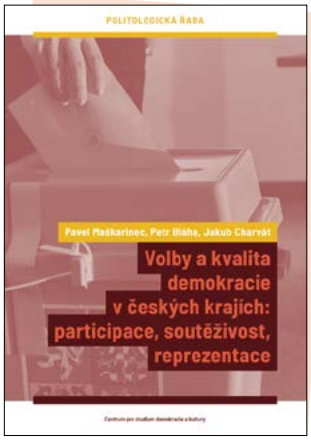

Kniha se zaměřuje na krajskou úroveň vládnutí v České republice. Po teoretickém ukotvení zkoumané problematiky a adaptaci výzkumného rámce pro analýzu regionální úrovně vládnutí je pozornost věnována empirickému výzkumu politické participace (tzn. volební účasti a neplatným hlasům v krajských volbách, referendům a aktivitám neziskových organizací), volené politické reprezentaci (zejména pak zastoupení žen v krajských zastupitelstvech a radách) a soutěživosti (fragmentaci a typologickému zařazení krajských stranických systémů) v českých krajích od jejich vzniku v roce 2000 až do současnosti. Jejich prostřednictvím je pak zhodnocena a porovnána kvalita demokracie v českých krajích.

A5, brož., 196 stran

Kontexty

Všechny texty jsou postupně publikovány i na webu

www.casopiskontexty.cz

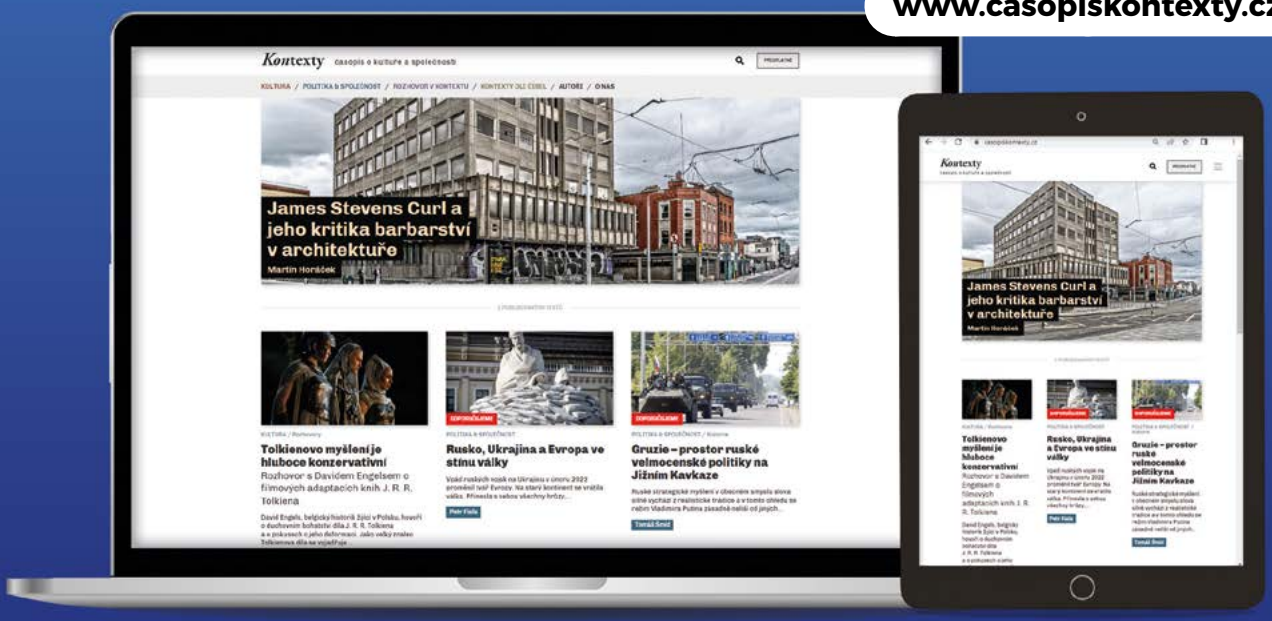

BOOKS & PIPES

NAKLADATELSTVÍ BOOKS & PIPES

WWW.BOOKSPIPES.CZ

UMĚNÍ & ARCHITEKTURA

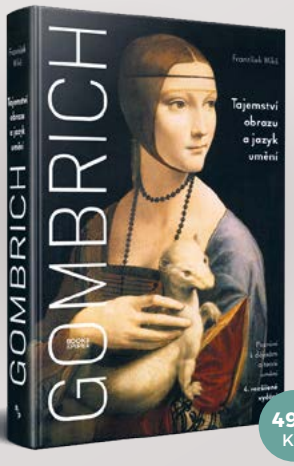

499 Kč

Gombrich
Tajemství obrazu a jazyk umění

Úspěšná publikace, označovaná kritikou za „druhý Příběh umění“, naučí čtenáře pozorně vnímat obrazy a porozumět dějinám umění.

SPOLEČNOST & POLITIKA

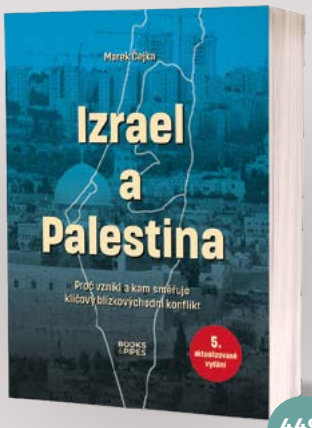

449 Kč

Izrael a Palestina
Proč vznikl a kam směřuje klíčový blízkovýchodní konflikt

Páté, aktualizované vydání nejznámější české publikace o izraelsko-palestinském konfliktu provádí čtenáře jeho historií, osobnostmi a dalšími klíčovými fenomény.

MIMO EDICE

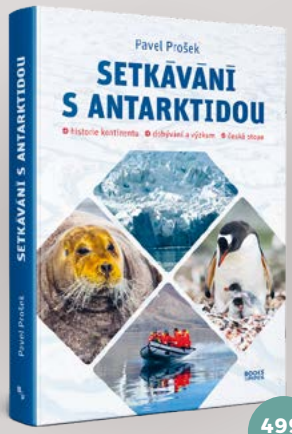

499 Kč

Setkávání s Antarktidou

Reprezentativní kniha uznávaného geografa, polárníka a zakladatele české antarktické výzkumné stanice seznamuje čtenáře s fascinujícím a vzdáleným ledovým kontinentem.

PŘI NÁKUPU PŘES WWW.BOOKSPIPES.CZ **SLEVA 25 %** Z UVEDENÝCH CEN